

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

CULTUURHISTORISCHE VERKENNING

KRIMP IN DE BESCHERMDE DORPSGEZICHTEN VAN DONGERADEEL

Holwerd, Metslawier, Ee, Paesens-Moddergat

Datum

2 februari 2012

Colofon

Directie	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Projectnaam	Cultuurhistorische Verkenning 'Krimp in de beschermde dorpsgezichten van Dongeradeel'
Versienummer	3.0
Projectleiders	
Contactpersoon	
Bijlagen	
Auteurs	Lammert Prins Peter Timmer
	Met medewerking van Annemieke Vos en Jos Stöver
	Vastgesteld op 12-01-2012 door de stuurgroep 'Experiment Duurzame Beschermd Dorpsgezichten Dongeradeel'
Distributielijst	

Inhoud

Colofon	3
1. INLEIDING	7
1.1 Aanleiding	7
1.2 Doelstelling	7
1.3 Opzet van de rapportage	8
1.4 Afbakening	8
2. KRIMP EN ERFGOED IN DONGERADEEL	9
2.1 Krimp is van alle tijden	9
2.2 Erfgoedstrategie krimp	10
2.3 Scenario's dorpsgezichten Dongeradeel	11
3. DE VIER DORPEN ONDER DE LOEP	13
3.1 Holwerd	13
3.2 Metslawier	20
3.3 Ee	28
3.4 Paesens-Moddergat	33
Literatuur en afbeeldingen	39
Bijlagen	41
1. Typologie van de dorpen	41
2. Beschermd cultureel erfgoed	51

1. INLEIDING

1.1 Aanleiding

In de Visie Erfgoed en Ruimte (VER, 2011) heeft het rijk zijn ambitie geformuleerd voor een erfgoedzorg die een directe relatie aangaat met actuele maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen. In de VER wordt geconstateerd dat 'krimpregio's voorlopergebieden zullen worden als het gaat om herbestemming en de onorthodoxe keuzes die daarbij wellicht onontkoombaar zijn. Een gebiedsgerichte benadering is nodig om de schaarse ruimtevrage te kunnen verbinden met de instandhouding van waardevol en karakteristiek erfgoed'. Het rijksbeleid is erop gericht gebiedsgerichte strategieën voor herbestemming te ontwikkelen in krimpregio's.¹ De gemeente Dongeradeel in het noorden van Friesland is één van de gemeenten waar sprake is van bevolkingskrimp. Door deze 'krimp' doen zich allerlei ontwikkelingen voor die als een kwalitatieve achteruitgang worden ervaren. In de historische kern van de dorpen ontstaat leegstand en huizen verpauperen. Bestaande huizen zijn vaak te klein om in een moderne levensbehoefte te voorzien, waardoor een eventuele herbestemming wordt bemoeilijkt. De dorpen koesteren hun historische kern en willen voorkomen dat aan de randen nieuwbouw verrijst, terwijl de kern leegloopt.

Om de gevolgen van 'krimp' om te buigen is de gemeente Dongeradeel het project 'Experiment Duurzame Beschermd Dorpsgezichten Dongeradeel' gestart. Dit project komt in samenwerking met Doarpswurk, Partoer, Plattelânsprojecten N-O Fryslân, Agentschap NL, SEV, Thús Wonen, de provincie Fryslân en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) tot stand. Doelstelling is het behouden en versterken van nieuwe, aantrekkelijke woonmilieus in en rond de vier beschermde dorpsgezichten van de gemeente (Holwerd, Ee, Metslawier en Paesens-Moddergat). Het experiment wil laten zien dat beschermde dorpsgezichten dynamische gebieden zijn die kunnen meegroeien met de eisen van de tijd en waar het prettig wonen, werken en verblijven is. Het experiment brengt de bestaande kwaliteiten van de beschermde dorpsgezichten in beeld. Op basis daarvan wordt onderzocht hoe deze kwaliteiten behouden en versterkt kunnen worden, in combinatie met aanpassingen aan de moderne levensbehoefte. Voor de uitwerking heeft de gemeente Dongeradeel de RCE verzocht een Cultuurhistorische Verkenning (CV) op te stellen voor vier beschermde dorpsgezichten, namelijk Holwerd, Metslawier, Ee en Paesens-Moddergat. Dorpsgezichten ook die gebouwde rijksmonumenten en waardevolle archeologische terreinen herbergen.

1.2 Doelstelling

In de CV wordt een strategie voor het begeleiden van de krimp met oog voor de waardevolle historische kenmerken afgetast. Per dorp worden scenario's aangegeven die ingaan op het behouden en versterken van structuren en beelden, en op welke plekken veranderingen mogelijk zijn. Het gaat daarbij in de eerste plaats om samenvoegen, uitbreiden dan wel slopen van panden en de betekenis van (nieuwe) open ruimten in de structuur. De CV zal gebruikt worden als één van drie bouwstenen voor een Ontwikkelingsperspectief en een Ontwikkelingsschets, die per dorp worden opgesteld. Naast een CV zullen als bouwsteen een BV (Bouwhistorische Verkenning) en een DV (Dorpsverkenning) worden opgesteld.

De BV richt zich op de intrinsieke historische waarden van de bebouwing (interieur, bouwhistorie), zodat bij eventuele sloopplannen of hergebruikplannen deze waarden ook onderdeel uitmaken van de weging van waarden en belangen. De provincie Fryslân vervult hierin een stimulerende rol. De DV is een verkenning waarbij wensen, behoeften, ideeën bij de dorpsbevolking wordt afgetast. Daarin kunnen bewoners zich ook uitspreken over de waarden en betekenis die zij toekennen aan het aanwezige cultureel erfgoed. De uitkomst van deze CV biedt vooral aanknopingspunten voor

¹ Ministerie van OCW (2011), *Kiezen voor karakter, Visie erfgoed en ruimte*, p.51.

een aantal stedenbouwkundige principes die in de planvorming verankerd kunnen worden. Implementatie is uiteindelijk afhankelijk van verschillende factoren zoals bijvoorbeeld verkeerseisen, de situatie op de woningmarkt en wensen en ideeën die bij de bewoners leven. Deze zullen in samenhang bekeken worden bij de totstandkoming van het Ontwikkelingsperspectief en de Ontwikkelingsschets die per dorp worden opgesteld. Dorpsontwikkelingsmaatschappijen zullen de uitvoering concreet ter hand nemen.

1.3 Opzet van de rapportage

Na de 'Inleiding' volgt een uiteenzetting over de mogelijk te volgen strategie(ën) bij krimp, gevolgd door een beknopte samenvatting van de mogelijke toe te passen scenario's per dorp. Deze samenvatting wordt gevolgd door een uitvoerige beschrijving van de vier casussen Holwerd, Metslawier, Ee en Paesens-Moddergat. Per dorp worden de cultuurhistorische hoofdkenmerken, de krimplocaties en de ontwikkelingslocaties in beeld gebracht. De historisch-ruimtelijke kenmerken die de basis vormen van deze kwaliteiten worden in bijlage 1 belicht.

1.4 Afbakening

Deze CV richt zich voornamelijk op de stedenbouwkundige en landschappelijke aspecten die vanuit cultuurhistorisch oogpunt een rol spelen. Bij de analyse van het gebied zijn vanuit de RCE de disciplines stedenbouw, archeologie, historische geografie en bouwhistorie/kunstgeschiedenis betrokken geweest. Primair betreft deze analyse de historische kern van de dorpen die als beschermd gezicht zijn aangewezen (zie bijlage 2), maar ook voor andere delen van de dorpen waar karakteristieke kwaliteiten aanwezig zijn kunnen uitspraken worden gedaan. Onderdeel van de analyse is een algemene beschrijving van de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur van terpnederzettingen (zie bijlage 1), en een bepaling van de cultuurhistorische kernkwaliteiten per dorp (hoofdstuk 3). Deze zijn voor een deel gebaseerd op de toelichting bij het aanwijzingsbesluit van het beschermde dorpsgezicht.² Het gaat hier om structuren, ensembles en objecten ('landmarks') die door hun schaal en situering een letterlijk opvallende positie in het dorpsbeeld innemen. Per dorp zijn de kernkwaliteiten in kaartbeeld weergegeven, met onder 'Literatuur en afbeeldingen' achter in het rapport een nadere motivering van de legenda-eenheden. Een dergelijke bepaling van kwaliteiten is altijd voor discussie vatbaar. Door deze als team in gezamenlijkheid uit te voeren is getracht hier een zo consistent mogelijke invulling aan te geven.

Voor archeologie, de terplacaties bijvoorbeeld zijn archeologische schatkamers, zal gekeken worden naar de gevolgen van voorstellen voor het bodemarchief. Bij ingrepen in de bodem is mogelijk een gemeentelijke omgevingsvergunning noodzakelijk. Hieraan kunnen waar nodig voorwaarden worden gekoppeld die gericht zijn op het behoud, in of ex situ van archeologische waarden. Het FAMKE-beleid - Friese Archeologische Monumentenkaart Extra- van de provincie Fryslân biedt hiervoor een goede basis. Activiteiten die betrekking hebben op rijksmonumenten zijn (doorgaans) ook vergunningplichtig. Voor bouwhistorie zal zoals gezegd een aparte studie verricht worden die de bouwhistorische waarden inzichtelijk maakt.³ Om die reden zal er ten aanzien van bouwhistorie niet worden ingegaan op de mogelijke gevolgen in deze CV.

De CV is in overleg met de projectgroep 'Experiment Duurzame Beschermd Dorpsgezichten Dongeradeel', de gemeente Dongeradeel en de provincie Fryslân (Dolf van Weezel Errens, Marina Fermo) tot stand gekomen. De provincie Fryslân heeft hierbij veel nuttige informatie en literatuur aangeleverd.

² Te raadplegen via <http://www.cultureelerfgoed.nl/monumenten/stads-en-dorpsgezichten>

³ Meer informatie over dit onderwerp zie brochure *Bouwhistorisch onderzoek werkt!* van de RCE: <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/bouwhistorisch%20onderzoek%20werkt!.pdf>

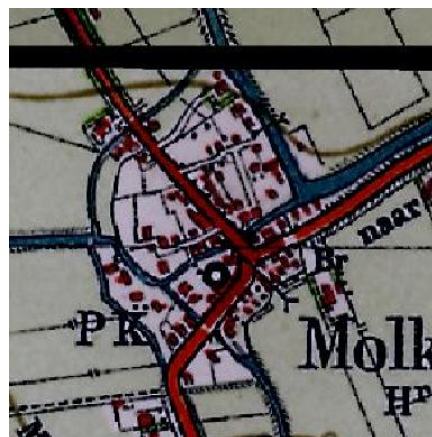
2. KRIMP EN ERFGOED IN DONGERADEEL

2.1 Krimp is van alle tijden

Een bekend voorbeeld van bevolkingskrimp in Nederland is Enkhuizen. Vanwege economische neergang in de loop van de achttiende eeuw en een geweldige afname van de bevolking veranderde een stadswijk geleidelijk in een agrarische enclave binnen de stadsomwalling. Ook in Friesland zijn voorbeelden van krimp uit het verleden te noemen. In de Gouden Eeuw groeide het zeevaardersdorp Molkwerum aanzienlijk en bestond uit vele huizen, grachten, kerken etc. Na de Gouden Eeuw raakt het gebied in verval en het huidige dorp is een fractie van wat ooit het 'Friesche Doolhof' werd genoemd. Een ander voorbeeld in Friesland is de emigratie naar de Verenigde Staten van Amerika in de negentiende eeuw. Met name in het noorden van de provincie hebben boeren en zelfs kleine gereformeerde gemeenschappen hun geluk beproefd in 'it lân fan dream en winsken'. De slechte economische situatie, landbouwcrisissen en religieuze twisten in eigen land waren hier mede oorzaak van.⁴

Molkwerum: in 1718 al op zijn retour maar nog wel een dorp van formaat.

Molkwerum in 1933, veel bebouwing in de dorpskern is verdwenen.

Dat krimp een sluipend proces kan zijn, heeft Geert Mak met zijn 'Hoe God verdween uit Jorwerd' fraai geïllustreerd. Veranderingen zoals de schaalvergroting en mechanisering in de landbouw hebben er voor gezorgd dat Jorwerd sinds de Tweede Wereldoorlog in bevolkingsaantal is gehalveerd. Met de werkgelegenheid verdwenen de bewoners en dus de voorzieningen en de cultuur van de gemeenschap. Leegstand en verkrotting van historische panden waren het gevolg. Ook in andere plattelandsgebieden van Friesland voltrok zich dit proces. Het bracht de Provinciale Planologische Dienst (PPD) in 1966 tot het opstellen van een nota over de ontwikkeling van het Friese platteland.⁵ De oplossing werd gezocht in het hiërarchisch concentreren van voorzieningen. Bijvoorbeeld voor niet-dagelijkse levensbehoeften in 'centrumdorpen', dagelijkse levensbehoeften in 'zelfstandige dorpen' en het afbouwen van voorzieningen in 'afhankelijke dorpen'.

De aanwezigheid van een grote voorraad oude woningen werd destijds gezien als een ongunstige factor in het woningklimaat. De slechte woonomstandigheden zorgde ervoor dat 'veel jonge mensen weigeren in oude woningen te gaan wonen'. Hoewel deze woningen onttrokken moesten worden aan de woningvoorraad, werd geconstateerd dat ze eerder als opslagruimte of andere doeleinden gebruikt werden. Dit kwam de aantrekkelijkheid van de dorpen niet ten goede. 'Met het aanzien van het dorp gaat ook een deel van de binding van de dorpsbewoners met hun woonplaats

⁴ Galema, A. (2009), 'Friese landverhuizing naar Amerika in de negentiende eeuw'.

⁵ Provinciale Planologische Dienst in Friesland (1966), *De ruimtelijke ontwikkeling van het Friese Platteland*.

verloren. Een verwaarloosd dorp is geen 'symbool' meer voor de dorpsgemeenschap. Men is niet meer trots op het eigen dorp, hetgeen de weerstand tegen het proces van de aftakeling verzwakt'.⁶ In de jaren zeventig keerde het tij en werd in veel gevallen bewust gekozen voor herstel in plaats van sloop. De meest bijzondere historische kernen werden aangewezen als beschermd dorpsgezicht. In het kader van het beleid voor de stads- en dorpsvernieuwing werden -in samenwerking met de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg- rehabilitatieplannen opgesteld. Herstel van de vitaliteit, woningverbetering en restauratie gingen hierbij hand in hand samen. Dit gebeurde ook voor de beschermde dorpsgezichten in Dongeradeel.

Krimp op het Friese platteland is dus van alle tijden en ook in de eenentwintigste eeuw (weer) een actuele problematiek. Niet overal zijn de effecten van krimp echter even sterk: het verdwijnen van voorzieningen is al decennia lang gaande en alternatieven, de voorzieningen van grotere dorpen en steden zijn vaak op korte afstand aanwezig. En in sommige landsdelen, zoals in Dongeradeel is het kerkelijk leven en het verenigingsleven nog een duidelijk aanwezige bindende factor waardoor van een dramatische sociale desintegratie geen sprake is. De sociale samenhang wordt door de bewoners van meer belang geacht dan het niveau van voorzieningen.⁷

2.2 Erfgoedstrategie krimp

De vier dorpen die in deze CV aan de orde komen zijn beschermde dorpsgezichten. Vaak wordt gedacht dat deze status betekent dat er niets mag veranderen. De doelstelling van een aanwijzing als beschermd gezicht is echter om juist oog te hebben voor de veranderingen en deze zodanig in te passen dat het waardevolle ruimtelijk karakter geen geweld wordt aangedaan. Historische gebieden zijn altijd aan verandering onderhevig. De gebieden passen zich aan de wensen en behoeften van de bewoners en de maatschappelijke ontwikkelingen –zoals bevolkingsgroei of bevolkingskrimp- die zich voordoen. De doelstelling is dus niet gericht op het bevriezen van de dynamiek, maar beoogt deze juist te begeleiden door de historische kenmerken en waarden te behouden en te benutten bij ontwikkelingen.

Krimp van de bevolking leidt tot het wegtrekken van bewoners. Voorzieningen verliezen hun bestaansrecht, waardoor de leefbaarheid in een dorp achteruit gaat. Zichtbare leegstand, het verval van panden en de aftakeling van bijbehorende tuinen zijn het gevolg. Dit proces lijkt zich, zonder ingrepen, verder te gaan versterken. De visuele verloedering heeft namelijk een negatief effect op het vestigingsklimaat voor nieuwe bewoners en bedrijven, op de bewoners zelf en op toeristen. De dorpen moeten kwaliteit blijven uitstralen, zo vinden veel bewoners. In uitzonderlijke gevallen is het wellicht mogelijk krimp te keren door nieuwe economische dragers te introduceren. Gezien de schaal waarop krimp zich voordoet is het echter in veel gevallen onomkeerbaar. Het verzachten van de gevolgen en het begeleiden van de krimp is dan de enige optie.⁸ In beide gevallen zal de ontstane negatieve spiraal doorbroken moeten worden. Dit kan bereikt worden door verloedering tegen te gaan. Bijvoorbeeld door de ruimtelijke kwaliteit in de gebieden op peil te houden, zodat het gebied aantrekkelijk blijft voor bestaande bewoners en eventueel voor nieuwe bewoners en bedrijven die zich in het gebied willen vestigen.

Het cultureel erfgoed draagt in hoge mate bij aan de kwaliteit van de woonomgeving. Maar ook de gevolgen van krimp voor het erfgoed zijn ingrijpend. Zonder duurzame functie voor gebouwen dreigen leegstand en verval vanwege het ontbreken van een economische drager voor onderhoud. Dit geldt uiteindelijk zelfs voor de fraaiste monumenten. Niettemin zullen nieuwe functies gezien de omvang van de problematiek niet overal mogelijk zijn. Krimp zal dus onvermijdelijk leiden tot

⁶ Provinciale Planologische Dienst in Friesland (1966), *De ruimtelijke ontwikkeling van het Friese Platteland*, pp. 84-85.

⁷ Gemeente Dongeradeel (2010), *Discussienota leefbaarheid en wonen gemeente Dongeradeel*.

⁸ Deze paragraaf is voor groot deel gebaseerd op de beleidsstrategie zoals opgenomen in het rapport: Planbureau voor de Leefomgeving (2010), *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland*.

verlies van cultureel erfgoed. Voor het doorbreken van de negatieve spiraal is het essentieel dat deze ontwikkeling op een weloverwogen en zorgvuldige manier wordt begeleid. Zonder een doordachte strategie kunnen bijvoorbeeld zeer waardevolle en beeldbepalende cultuurhistorische elementen en kenmerken willekeurig verdwijnen, terwijl deze juist voor een groot deel bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit van nederzettingen.

Investeren in cultureel erfgoed kan een belangrijke bijdrage leveren aan het tegengaan van het negatieve, zichzelf versterkende effect van krimp. Investeren in cultureel erfgoed, in het bijzonder op die plaatsen waar dit erfgoed een grote bijdrage aan de identiteit levert (cultuurhistorische kernkwaliteiten), kan een uitstralende werking hebben op overige te verbeteren plekken. Een dergelijk effect is in stedelijke situaties in ieder geval meerdere malen aangetoond.⁹ Daarom wordt in deze CV niet alleen een opgave geformuleerd voor uitgangspunten voor het consolideren van de kernkwaliteiten en doordachte inkrimping, maar ook voor uitgangspunten voor ontwikkeling.

Om invulling te geven aan een erfgoedstrategie voor het omgaan met de gevolgen van krimp in de Dongeradeelse dorpsgezichten wordt allereerst ingegaan op de cultuurhistorische kernkwaliteiten. Het uitgangspunt hierbij is consolidatie, gericht op behoud en versterking van de kwaliteiten die mede bepalend zijn voor de aantrekkelijkheid van de dorpen. Vervolgens wordt een vertaalslag gemaakt naar scenario's voor extensiveren (krimplocaties) en ontwikkelen (ontwikkelingslocaties). Bij de krimplocaties zal onder andere ruimte worden afgetast voor sloop en mogelijke extensivering van de bebouwingsstructuur, rekening houdend met de aanwezige cultuurhistorische kernkwaliteiten. Bij ontwikkelingslocaties gaat het om het versterken van de cultuurhistorische en ruimtelijke kwaliteiten en daarmee de kwaliteit van de woon- en leefomgeving.

2.3 Scenario's dorpsgezichten Dongeradeel

Deze paragraaf geeft een korte uiteenzetting van de begeleidingsstrategie voor krimp in de beschermde dorpsgezichten van Dongeradeel, waarbij onderscheid is gemaakt in algemene scenario's en een aantal specifieke scenario's per dorp. Een nadere onderbouwing hiervan is te vinden in hoofdstuk 3. Zoals in de 'Inleiding' staat aangegeven zal een mogelijke implementatie overwogen worden bij de totstandkoming van een Ontwikkelingsperspectief en een Ontwikkelingsschets. Deze worden per dorp uitgewerkt waarbij ook andere bouwstenen (Bouwhistorische Verkenning, Dorpsverkenning) en belangen (verkeer, woningmarkt, eigendomssituatie etc.) betrokken zullen worden.

Algemeen:

1. CONSOLIDEREN → Cultuurhistorische kernkwaliteiten
Behoud en versterking van onder andere de aaneengesloten bebouwingswanden, landmarks op regionaal en lokaal niveau, bijzondere openbare ruimte en landschappelijke relaties. Sloop is bij deze categorieën niet wenselijk, herbestemming en samenvoegen van panden is het devies.
2. EXTENSIVEREN → Krimplocaties
Uitdunnen in gebieden met verspreid liggende bebouwing (op de terp) of lintbebouwing. Sloop van een enkel individueel object is mogelijk zonder de cultuurhistorische kernkwaliteiten – namelijk het historische karakter bestaande uit verspreid en vrij liggende bebouwing- aan te tasten. Essentieel hierbij is een groene of andere herinrichting van deze vrijkomende locaties die aansluit bij de kenmerken van de omgeving.
3. ONTWIKKELEN → Ontwikkelingslocaties
Ontwikkelen van (ruimtelijk zwakke) locaties die een impuls kunnen geven aan de ruimtelijke kwaliteit of aantrekkingskracht van de kernen.

⁹ NRF (2010), *Investeren in monumenten* en Bade, T en G. Smid (2008), *Eigen haard is goud waard*.

Specifiek:

Holwerd

- Sloop van panden zorgt voor gaten in de ruimtelijke structuur. Op de handelsterp, in het bijzonder de Hegebuorren en de Foarstrjitte, zou dat een duidelijke inbreuk zijn op een eeuwenoude karakteristiek van aaneengesloten bebouwing. Bij de volgende leegstaande (c.q. vrijkomende) panden met een grote stedenbouwkundige en cultuurhistorische betekenis is behoud en herbestemming van groot belang voor het aanzicht van Holwerd: Foarstrjitte 7 en 14.

- De vrije ligging van de kerkterp in het landschap is een bijzondere kwaliteit. De kerkterpsituatie vormt aan de noordzijde van het dorp in potentie hét visitekaartje. Deze bijzondere kwaliteit van de vrije ligging kan nog worden versterkt. De entree bij de Leeuwarderweg kan eveneens opgewaardeerd worden, eventueel met een ontwikkeling die de locatie en de toegang tot het dorp markeert. Het is te overwegen deze twee aspecten te integreren in een overkoepelende visie voor de gehele dorpsrand, die zich richt op het versterken van de ruimtelijke kwaliteit.

- Het uitgangspunt bij het *kaatsveld* is handhaven van deze typisch Friese uiting van sportcultuur. Voor het *molenensemble* is handhaven en zo mogelijk versterken van de landschappelijke kwaliteit ook van belang. Behoud van de vrije windvang is essentieel voor het functioneren van de molen. Dit betekent een beperking van bouwontwikkelingen in de nabijheid van de molen.

Metslawier

- Het terrein van de voormalige *Uniastate* naast de kerk is een bijzonder gegeven. De zuidzijde van het terrein heeft een rommelig aanzien. Verder ligt het terrein er verlaten bij en wordt niet in zijn volle potentie als bijzondere plek benut. Het is voorstelbaar om deze plek, die tenslotte ooit een bouwlocatie was, opnieuw als een ontwikkelingslocatie te zien.

- *Dorpscafé Veldzicht*: Dit beeldbepalende pand neemt een uitzonderlijke positie in binnen de stedenbouwkundige structuur van Metslawier. De nieuwe eigenaar heeft het pand nieuw leven ingeblazen. Het pand heeft potentie weer een vitale en aantrekkelijke blikvanger in het dorp te worden. Door de pleinachtige ruimte herin te richten kan dit streven aan kwaliteit winnen.

- Het voormalige bankgebouwtje aan de Master fan Loanstrjitte kan als ontwikkelingslocatie gezien worden. In dezelfde straat op de hoek met de Skipfeartsein staat een karakteristiek pand dat al enige tijd niet meer bewoond is. Het gebouw neemt een markante positie in in de lintstructuur rond de terp, hetgeen een te handhaven kwaliteit is.

Ee

- Krimp in het dorp Ee heeft (nog) weinig ruimtelijke gevolgen. Aanvullend op de algemene scenario's is behoud en versterking van het specifieke agrarische karakter van de kern te noemen.

Paesens-Moddergat

- *De Oere*: Het onderdeel De Oere is een bijna museale situatie met vrijwel alleen historische bebouwing waarvan een gedeelte inderdaad ook als museum functioneert. Hoge eisen aan de kwaliteit van eventuele nieuwe verbindingen, tussenstukken en koppelingen tussen bouwvolumes gelden vanwege de vele waardevolle situaties (in object, structuur, relaties buitengebied) voor het gehele gebied van De Oere. Dit deel van het dorp is wat dat betreft gevoeliger voor veranderingen dan de rest van Paesens/Moddergat.

- *Paesens*: Het uitgangspunt voor de windmolen e.o. is net als in Holwerd handhaven en versterken van de vrije ligging, de landschappelijke kwaliteit en de vrije windvang. De entree (Mûnewei) van het dorp wordt in negatieve zin gedomineerd door een 'rotte kies'. Verschillende scenario's voor herontwikkeling van deze beeldbepalende locatie -met of zonder behoud van het bestaande pand- zijn te overwegen.

3. DE VIER DORPEN ONDER DE LOEP

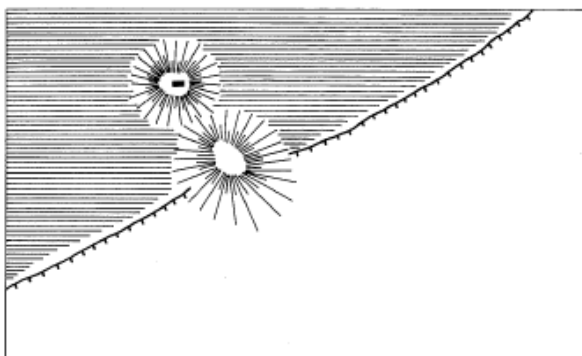
3.1 Holwerd

Holwerd is als terpdorp ontstaan langs de rand van de Waddenzee. Visserij en handel waren ooit een belangrijke bron van inkomsten. De historische ontwikkeling van de kern en de hoge bebouwingsdichtheid heeft bijna stedelijke proporties aangenomen. In Friesland staan dergelijke, naar stad neigende dorpen als 'vlecke' bekend. Verder was het karakter van de kern, zoals de meeste terpdopen, vooral agrarisch van aard. Holwerd staat verder bekend als vertrekpunt voor de veerdienst met Ameland.

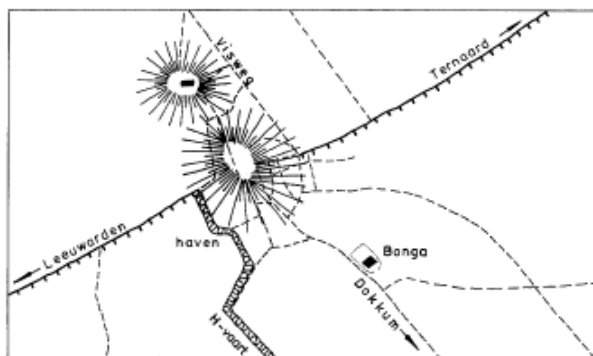
Cultuurhistorische kernkwaliteiten Holwerd

Ontwikkeling en ruimtelijke structuur

Het dorp Holwerd is gebouwd op een dubbele terp. De nederzetting ligt op een langgerekte terp en heeft een intensief gebouwde hoofdstraat. Als type staat deze structuur bekend als 'handelsterp'. De middeleeuwse zeedijk sluit aan weerszijden op deze terp aan. Deze dijk had tot 1580 een waterkerende functie, vanaf dat jaar diende de huidige zeedijk als zodanig. De kerk ligt op een eigen terp – 'kerkterp'- ten noorden van de handelsterp en was dus tot 1580 buitendijks gelegen. Holwerd heeft een zeldzame dorpsvorm binnen de algemene typologie van terpdorpen, zeker wanneer deze als dorp is blijven bestaan en niet tot een stad is uitgegroeid (zoals Dokkum en Leeuwarden). In het geval van Holwerd is de situering van handelsterp en kerkterp ten opzichte van elkaar en de relatie met beide zeedijken vrijwel uniek in Friesland.

Terpsituatie omstreeks 1300-1580.

Terpsituatie omstreeks 1830.

Holwerd had als handelsnederzetting eigen marktrecht sinds het midden van de vijftiende eeuw. Hoewel handel en markt in de loop van de tijd wel aan belang hebben ingeboet is een verzorgende functie voor het dorp altijd gebleven. Deze status komt tot uiting in de hoge bebouwingsdichtheid van de handelsterp, verschillende kerken en bijzondere gebouwen met een aan het bestuur of de handel gerelateerde functie. De agrarische functie is alleen nog langs de oostrand van de terp in de vorm van enkele boerderijen aanwezig. Kenmerkend voor de handelsterp is de grote dichtheid aan bebouwing op de terp en de minder intensieve bebouwing naar de randen toe. De dorpskern heeft daardoor een 'stenig' karakter, openbaar of particulier groen spelen een ondergeschikte rol in het dorpsbeeld. Voortuinen ontbreken bij een groot deel van de bebouwing, voorgevels staan direct aan de openbare weg. De hoge bebouwingsdichtheid, met aaneengesloten gevelwanden langs de hoofdas (Hegebuorren, Foarstrjitte) was al in 1830 aantoonbaar aanwezig en ook de minder gedetailleerde Schotanuskaart van 1718 geeft een dichte bebouwing langs deze hoofdas aan. Een groot deel van de huidige bebouwing op de terp heeft cultuurhistorische waarde vanwege het historische karakter van de rooilijn, bebouwingschaal en bebouwingsbeeld.

Op het kadastrale minuutplan van 1830 ligt een klein deel van de bebouwing direct ten zuidoosten buiten de terp. De uitbreidingen sindsdien, die vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw speelden, hebben aansluitend daarop en in geringe mate aan de zuidkant van het dorp plaatsgevonden. Aan de uitvalsweg Stasjonswei staan bijvoorbeeld vrijstaande woningen in een afwisselende architectuur. Verder worden de uitbreidingen gedomineerd door rijen eengezinswoningen uit de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw van een homogene architectuur. De straten in deze uitbreidingen hebben een opmerkelijk breder profiel dan op de terp. Omdat de uitbreidingen van Holwerd uitsluitend aan de zuid- en zuidoostzijde van het dorp plaatsvonden is solitaire ligging van de kerkterp goed herkenbaar gebleven en een markant landschappelijk gegeven. In tegenstelling tot de handelsterp speelt bij de kerkterp (openbaar) groen juist wel een rol in het beeld, door het grotendeels onbebouwde karakter van de terp, waarvan de flanken grotendeels zijn afgegraven. De onbebouwde terreinen zijn als grasland aanwezig, rond het kerkhof is hoog opgaand geboomte en (gedeeltelijk) een haag aanwezig.

Aaneengesloten bebouwingswanden.

Bijzonder hoekpand aan de Foarstrjitte.

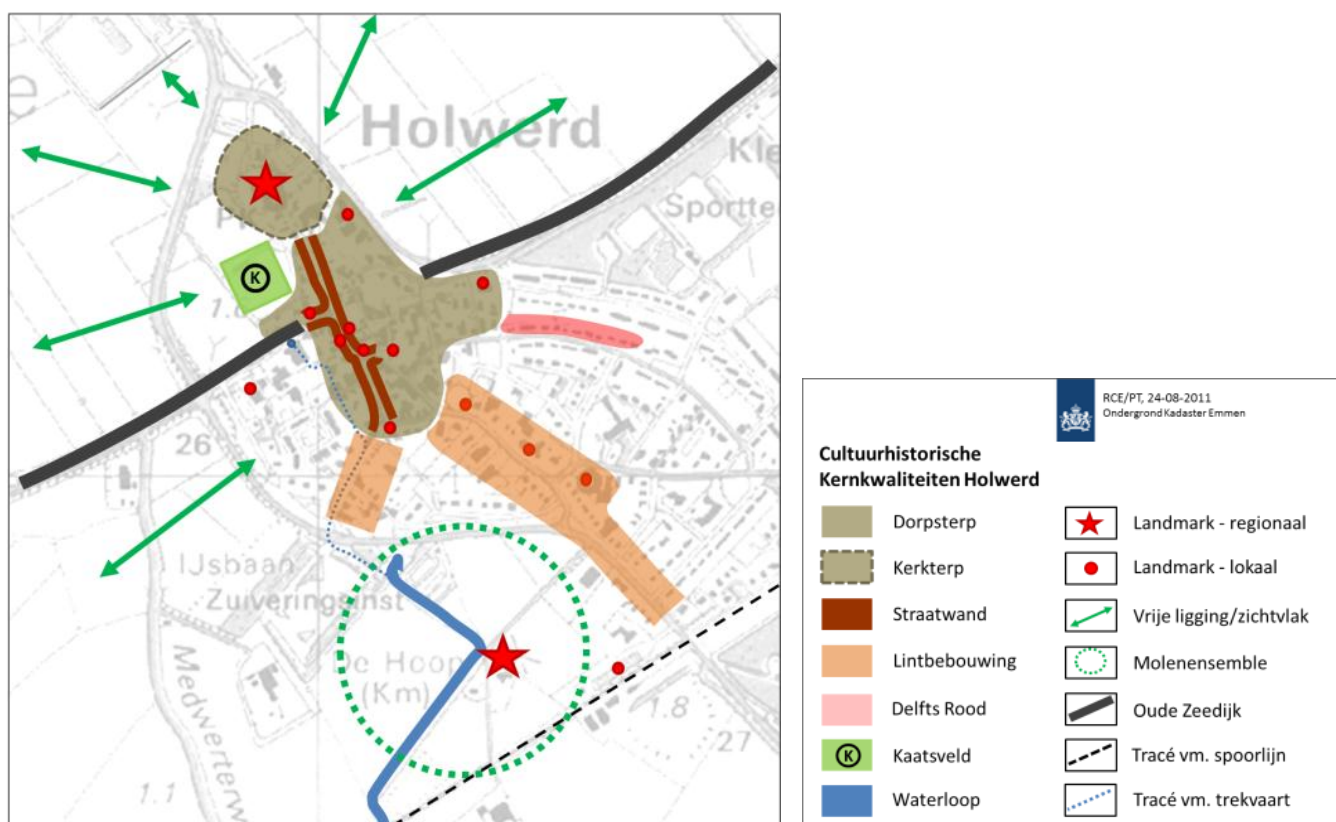
Stedenbouwkundige verbijzonderingen en landmarks:

- plaats en vrijliggende positie van de kerk op de terp;
- situering gereformeerde kerk (Amsterdamse Schoolstijl);
- de monumentale hervormde kerk in de Stationsstrjitte;
- de afwijkende rooilijn van de restanten van de Bongastate in de Stationsstrjitte;
- een cluster van agrarische bebouwing aan de noordoostzijde van de handelsterp;
- afsluitende boerderij in lintbebouwing Ljouwerterdyk;
- zichtas met zicht op markant gebouw aan eind Foarstrjitte;
- de gesloten gevelwanden aan Hegebuorren, Foarstrjitte;
- de stenen stoepen aan de voorzijde van de huizen aan de Hegebuorren;
- door maat en schaal afwijkende panden in dorpsbeeld: div situaties Foarstrjitte;
- bijzondere hoeksituaties (stedenbouwkundig accent; situatie waar de architectuur op inspeelt): hoek Foarstrjitte / Bosma's Plein.
- bijzondere hoeksituaties: hoek Bosma's Plein / Klokstrjitte, m.u.v. de blinde gevel en onduidelijke opzet aan de noordwestzijde;
- molensituatie: vrijliggend cluster van woon- en bedrijfsgebouwen;

Specifieke kenmerken archeologie en gebouwd erfgoed

Zowel de kerkterp als de gehele dorpskern zijn belangrijke archeologische monumenten. Op de archeologische monumentenkaart (AMK) wordt de dorpskern als van hoge archeologische waarde gekenschetst. Het gebied aan weerszijden van de Hegebuorren is zelfs van zeer hoge archeologische waarde. Op de FAMKE is de dorpskern vrijwel geheel aangeduid als terrein waar moet worden gestreefd naar behoud in situ. Kenmerkend voor Holwerd is de kleinschalige bebouwingstypologie en verkavelingsstructuur. In Holwerd staan twaalf gebouwde rijksmonumenten. In de dorpskom of in de directe omgeving daarvan zijn dat de Nederlands-hervormde kerk en toren, de doopsgezinde kerk, molen De Hoop, en vier woonhuizen (daterend

van achttiende tot halverwege negentiende eeuw). De oude hervormde ook wel Willibrorduskerk, is in Lodewijk XVI-stijl opgetrokken op een L-vormige plattegrond. De kerk is in 1776 gebouwd op de resten van de gesloopte tufstenen, romaanse voorganger. In de nieuwbouw werden spolia gebruikt: een in maniëristische stijl opgetrokken zandstenen poortje (ca. 1640) en een gedenksteen van de dijk aanleg (1580). De bakstenen toren was ooit vrijstaand en dateert uit het begin van de dertiende eeuw. Rond 1660 kreeg de toren de huidige spits. In de achttiende eeuw werd het bouwwerk ingrijpend hersteld. Stellingmolen De Hoop is een achtkantige bovenkruier die in gebruik was als koren- en pelmolen. De molen is eigendom van de Stichting Monumentenbehoud Dongeradeel. Verder vermeldenswaardig zijn de doopsgezinde zaalkerk met een, voor die tijd typische, imponerende neoclassicistische, gepleisterde voorbouw uit 1859. De naoorlogse bebouwing in de Fonteinstrjitte is opgetrokken in een traditionele bouwstijl met rode baksteen en rode dakpannen. Deze bouwstijl wordt ook wel 'Delfts Rood' genoemd vanwege de relatie met de Delftse School-architectuur.

Het gebouwd erfgoed in Holwerd is een mooie vertegenwoordiging uit de bouwgeschiedenis van Holwerd. Het laat zien dat het dorp in het verleden welvarende tijden heeft gekend die sporen in driedimensionale vorm heeft achtergelaten. Daarbij dringen ook de nieuwste bouwstijlen door. Van kerk, tot burgerwoonhuizen en diverse utilitaire architectuur, alles is vertegenwoordigd.

Landschappelijke context

De landschappelijke context van Holwerd wordt bepaald door de ligging in het weidse landschap, met bijzondere kwaliteiten voor vooral het noordelijk deel van het dorp. Het betreft de min of meer vrije ligging van de kerkterp. De kerk en molen van Holwerd zijn in de wijde omtrek zichtbaar. Daarnaast kunnen de relatie van het dorp met (oude) zeedijken en de zestiende-eeuwse inpolderingen en de situering nabij de Waddenzee genoemd worden. De vrije ligging van de kerkterp in het weidse landschap wordt enigszins teniet gedaan door een bedrijventerrein ten noorden van het dorp.

De historische kern van Holwerd: veel woningen te koop en incidenteel tekenen van verval.

Toekomstperspectief

De komende jaren zal Holwerd te maken krijgen met krimp van de bevolking. Dit proces is nu al zichtbaar, het aantal woningen dat te koop staat in Holwerd is zeer hoog. Alleen op de website Funda.nl gaat het al om 58 woningen, waarvan 33 voor de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd.¹⁰ Daarmee is de problematiek in vergelijking tot de andere beschermde dorpsgezichten het meest urgent. Woningen staan lang te koop en wegens gebrek aan onderhoud treedt verloedering op. Sommige woningen staan zelfs op instorten. De woningvoorraad sluit daarnaast niet volledig aan bij de behoeften, zeker niet in de historische kern met zijn kleine woningen en kleine tuinen.

Holwerd heeft vanwege zijn gunstige ligging ontwikkelingspotentie voor nieuwe recreatieve functies.¹¹ De Waddenzee en de veerboot naar Ameland bieden in combinatie met de bijzondere geschiedenis en het aanwezige culturele erfgoed van het dorp aanknopingspunten. Recreatieve functies kunnen als nieuwe economische dragers helpen de negatieve spiraal van krimp te doorbreken. De krimp van de bevolking heeft verder als gevolg dat de economische basis voor voorzieningen afneemt. Bestaande voorzieningen kunnen geherstructureerd gaan worden of geclusterd worden wat tot nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen zal leiden.

Krimplocaties Holwerd

1. Op de terp: samenvoegen van bestaande panden

- Samenvoegen van beeldbepalende panden en rijksmonumenten komt vaker voor om veranderingen in de woningvoorraad te bewerkstelligen met behoud van de historische karakteristiek. Daarmee is het een goede optie om de problematiek van leegstand aan te pakken, want kwaliteiten op objectniveau en stedenbouwkundig niveau blijven intact.
- Het is van belang dat panden die als afzonderlijk gebouw gebouwd zijn in architectuur ook als 'individueel' herkenbaar blijven in en na het proces van samenvoeging.

2. Op de terp: sloop van panden

- Sloop van panden zorgt voor gaten in de ruimtelijke structuur, tijdelijk dan wel permanent. Op de handelsterp, in het bijzonder de Hegebuorren en de Foarstrjitte, zou dat een duidelijke inbreuk zijn op een eeuwenoude karakteristiek. De aaneengesloten bebouwing langs deze as vormt een van de belangrijkste kenmerken van het beschermde dorpsgezicht (aantasting op stedenbouwkundig niveau).
- Bij de landmarks en dus ook de volgende leegstaande (c.q. vrijkomende) panden met een grote stedenbouwkundige en cultuurhistorische betekenis is behoud en herbestemming van groot belang voor het aanzicht van Holwerd: Foarstrjitte 7 en 14.
- Buiten de hoofdas van Hegebuorren en Foarstrjitte is het aaneengesloten karakter van de bebouwing minder sterk aanwezig, zoals bij de Klokstrjitte en Radiostrjitte. Hier en daar zijn in dit deel van het dorp onbebouwde erven aanwezig, in de huidige situatie en op oude kaarten. Sloop van een enkel pand in dit deel van het gebied tast de historische structuur niet wezenlijk aan. Invullingen als tuin, openbaar groen of andere vorm van openbare ruimte (parkeerplaats, speelterrein) zijn denkbaar. Situaties op hoeken van straten zijn gevoelig voor sloop, door verstoring van de rooilijn in een bocht en daarmee onhelderheid van de structuur ter plaatse.
- Sloop kan het waardevolle bodemarchief in de terp ernstig aantasten, in het bijzonder bij het uitbreken van dieper stekende delen als kelders en dergelijke. Idealiter laat men bestaande funderingen in de grond zitten.

3. Buiten de terp: sloop van panden

- De ruimtelijke karakteristiek van de randen van de terp en daarbuiten kenmerkt zich in tegenstelling tot de bebouwingsstructuur op de terp juist door verspreide en vrijstaande

¹⁰ Bron: Funda, september 2011.

¹¹ Deze alinea is gebaseerd op informatie van de gemeente Dongeradeel en het Aanvalsplan Krimp Holwerd (SEV, 2010), waarin uitvoerig stil gestaan bij de gevolgen voor krimp en mogelijk te ondernemen acties.

bebouwing in een veel ruimere setting (brede straatprofielen, geen aaneengesloten gevelwanden over grote lengte). Op deze plekken is 'ontdunning' door middel van sloop een goede optie.

- Bij landmarks en dus ook de volgende leegstaande (c.q. vrijkomende) panden met een grote stedenbouwkundige en cultuurhistorische betekenis is behoud en herbestemming van belang voor het aanzicht van Holwerd: Gereformeerde kerk (Amsterdamse school), Elbasterwei 1.
- Delfts Rood: kenmerkend voor huizen in deze trant gebouwd is de sterke eenheid in architectuur, bouwtype, materiaal en kleurgebruik. Sloop kan het repeterende karakter in de rij(en) huizen verstoren en afbreuk doen aan de eenheid. Eventuele samenvoeging van panden dan wel nieuwbouw, aanbouw en verbouw om het wooncomfort te verbeteren zou het homogene karakter van de huizen als uitgangspunt kunnen nemen (daarmee verschilt het dus wezenlijk van de gebieden waar de dorpsbebouwing uit verspreide, vrijstaande en onder verschillende architectuur gebouwde huizen bestaat).¹²
- Randen van terpen kunnen ook archeologie bevatten, een aspect om rekening mee te houden bij het uitbreken van dieper stekende delen als kelders en dergelijke.

Ontwikkelingslocaties Holwerd

4. Op de terp: intensiveren/verdichten bebouwing

- De bestaande structuur en opbouw (rooilijn, massa, hoge bebouwingsdichtheid op de handelsterp, lage bebouwingsdichtheid daar buiten, overgangen naar het omringende landschap) in het beschermde dorpsgezicht als leidraad bij nieuwbouw. Per locatie verschilt de aanwezige karakteristiek, een analyse als onderlegger voor de ontwerpogave ligt aan de basis van een zorgvuldige inpassing.
- Waar mogelijk de inrichting van de openbare ruimte het historische karakter en de ruimtelijke kwaliteit versterken. Het Bosmaplein e.o. leent zich voor een opwaardering.
- Ontwikkelingen binnen de kern van Holwerd moeten rekening houden met de hoge tot zeer hoge archeologische verwachtingswaarde (zie beleid FAMKE).

5. Kerkterp: handhaven/versterken

- De vrije ligging van de kerkterp in het landschap is een bijzondere kwaliteit; de groei van het dorp heeft zich aan de zuidoostzijde voltrokken en vrijwel niet rond de kerk. De kerkterpsituatie vormt aan de noordzijde van het dorp hét visitekaartje. Niettemin kan deze bijzondere kwaliteit van de vrije ligging nog worden versterkt. Zo kan de zichtbaarheid van deze belangrijke beelddrager worden verbeterd. Dit is al te bereiken door wildgroei te verwijderen en onderbeplanting weg te halen. Een meer transparante vorm van begroeiing rond de kerk zal de zichtbaarheid en de beleefbaarheid aanmerkelijk kunnen vergroten (verscheidene andere Friese terpdorpen –zoals Stiens- kunnen in deze als voorbeeld dienen). Een landschapsvisie voor het noordelijk deel van Holwerd zou deze kwaliteiten in een samenhangend toekomstperspectief kunnen versterken. Veel is afhankelijk van het ambitieniveau in de toekomstplannen voor Holwerd. Wordt gekozen voor een 'toeristisch waddendorp' dan zal hier een belangrijke impuls onontbeerlijk zijn (en zou een ruim gebied inclusief bestaande bebouwing zoals Peuterspeelzaal (Visweg) en de nabijgelegen loods plus parkeerplaatsen betrokken moeten worden). Mocht de toekomstvisie minder ambitieus zijn dan ligt dit minder voor de hand.

6. Overgang dorpsterp – buitengebied: handhaven/versterken

- Het *kaatsveld* is een uiting van een typische Friese sport en heeft daarmee cultuurhistorische waarde en een sociale betekenis voor het dorp. Een ruimtelijke koppeling van deze traditie aan de historische kern van Holwerd geeft meerwaarde aan het dorp.

¹² Een goed voorbeeld van een dergelijke aanpak voor dit soort typen woningen is het project Dorps-dna voor de dorpen in de gemeente Noordoostpolder. Zie: <http://www.polderdorpen.nl/> en <http://www.oversticht.nl/images/dynamic/Downloads/Polderdorpen%20TOTAAL.pdf>

- Het *stationsgebouw* is mede door latere aanbouwen een bijzonder markant gebouw en inmiddels meer als een agrarisch-industrieel complex dan als een stationsgebouw te beschouwen.
- Het uitgangspunt bij het *molenensemble* is het op zijn minst handhaven en zo mogelijk versterken van de landschappelijke kwaliteit. Die kwaliteit bestaat in belangrijke mate uit de ruimtelijk vrije ligging van het complex in het landschap. Daarnaast geldt hier de handhaving van de zogenaamde molenbiotoop (vrije windvang). Beide uitgangspunten betekenen een belangrijke beperking van bouw- en aanlegactiviteiten in de nabijheid van de molen.
- De toegang tot het dorp kan op drie historische locaties versterkt worden, namelijk bij de Stationsweg, de Leeuwarderweg en de Visweg. Ruimtelijk is met name de kwaliteit aan de zuidzijde van de Leeuwarderweg zwak te noemen. Het is echter wel een locatie met historie, aangezien hier de trekvaart eindigde en hier een overslagplaats bestond. Een opwaardering kan mogelijk samengaan met een functie die de locatie en de toegang tot het dorp markeert. Een bijzondere (publiekstreckende) functie kan zelfs reden zijn een gebouw met een bijzondere verschijningsvorm (met eigen kwaliteit) te ontwerpen. De functie, de historie van de plek en/of de ruimtelijke relatie met de omgeving kunnen daarbij als uitgangspunt of inspiratiebron dienen.
- Het bedrijventerrein ten noorden van het dorp ligt op een ongelukkige locatie. Het belemmert de relatie van het dorp met het landschap rond de Waddenzee en vormt allerm minst een aantrekkelijke verbinding van het dorp met de veerdienst naar Ameland. Desondanks is het niet realistisch het bedrijventerrein te willen verplaatsen, het zorgt voor werkgelegenheid en heeft dus een belangrijke functie. Het is wel mogelijk het bedrijventerrein landschappelijk zorgvuldig in te passen. Het Atelier Fryslân heeft hiervoor reeds goede ideeën voor geformuleerd.
- Het kassencomplex aan de oostzijde van het dorp is niet meer in gebruik. Het complex verkeert in enigszins vervallen toestand, mede door het ontbreken van onderhoud aan het omringende terrein. Deze rand van het dorp en de overgang naar het open landschap is dan ook ruimtelijk voor verbetering vatbaar.
- Kijkend naar de verschillende scenario's die in deze paragraaf ter sprake zijn gekomen zou een overkoepelende visie voor de dorpsrand, waar de elementen hierboven genoemd onderdeel van uitmaken, niet misstaan.

3.2 Metslawier

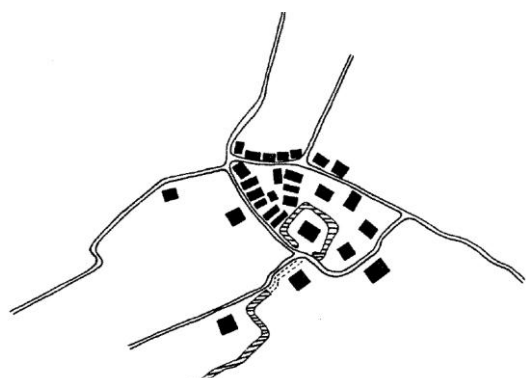
Metslawier is altijd meer dan alleen een agrarisch terpdorp geweest. Een blik op de kadastrale minuutplan van 1811-1830 laat zien dat Metslawier eigenlijk ook een 'statendorp' was. In het dorp en in de directe omgeving lagen maar liefst zes of zeven stateterreinen. Metslawier was de hoofdplaats van de voormalige gemeente Oost-Dongeradeel en had ook daarom een voornaam karakter. Dit is nog steeds te herkennen in een aantal statige panden in de historische kern.

Cultuurhistorische kernkwaliteiten Metslawier

Ontwikkeling en ruimtelijke structuur

De terp van Metslawier is omsloten door een ovaalvormige ringweg. De oudst bekende, gedetailleerde plattegrond van de kadastrale minuut (ca. 1832) geeft op het westelijk deel van de terp een onregelmatige, dichtbebouwde structuur aan en op het overige terrein binnen de ringweg ook een onregelmatige, maar veel ruimer opgezette structuur. Hier staan enkele grote bouwvolumes op grote erven, waarvan een omgracht erf met opstal ter plaatse van de in 1771 afgebroken state Unia, of Jaersma State, de meest opvallende is. Behalve deze bebouwing binnen de ringweg, ligt langs de buitenzijde van deze weg hier en daar dorpsbebouwing, vooral langs de noordzijde. De dorpsomvang zoals deze ca. 1832 aanwezig was vormt globaal het huidige beschermde gezicht. De historische bebouwingsstructuur uit het begin van de negentiende eeuw is in de huidige situatie nog uitstekend te ervaren. Alleen de relatie van het dorp met het omringende landschap is door de groei sindsdien grondig gewijzigd.

Direct ten westen van de kerk bevinden zich voornamelijk kleine woonhuizen, dicht opeen gelegen langs enkele, soms zeer smalle paden (Tsjerkebuorren). Vrijwel steeds gaat het om op kleine erven vrijstaande woonhuizen van één laag met kap. Evenals in de overige beschermde gezichten van Dongeradeel is het beschermings- en restauratiebeleid uit de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw bepalend geweest voor het voortbestaan van dit bouwbestand in deze historische setting. De restauratie van dorpspanden startte in 1967-69. De eenheid in het bebouwingsbeeld rond de kerk, bepaald door de aanwezigheid van vrijwel uitsluitend panden met een zadeldak tussen de topgevels, werd door de restauratie gecontinueerd. Daarnaast is nieuwbouw gerealiseerd die aansluit bij het kleinschalige karakter van de kern en is nadrukkelijk gekeken naar een zorgvuldige inrichting van de openbare ruimte en eenduidige erfafscheidingen.

Vermoedelijke situatie eind zeventiende eeuw.

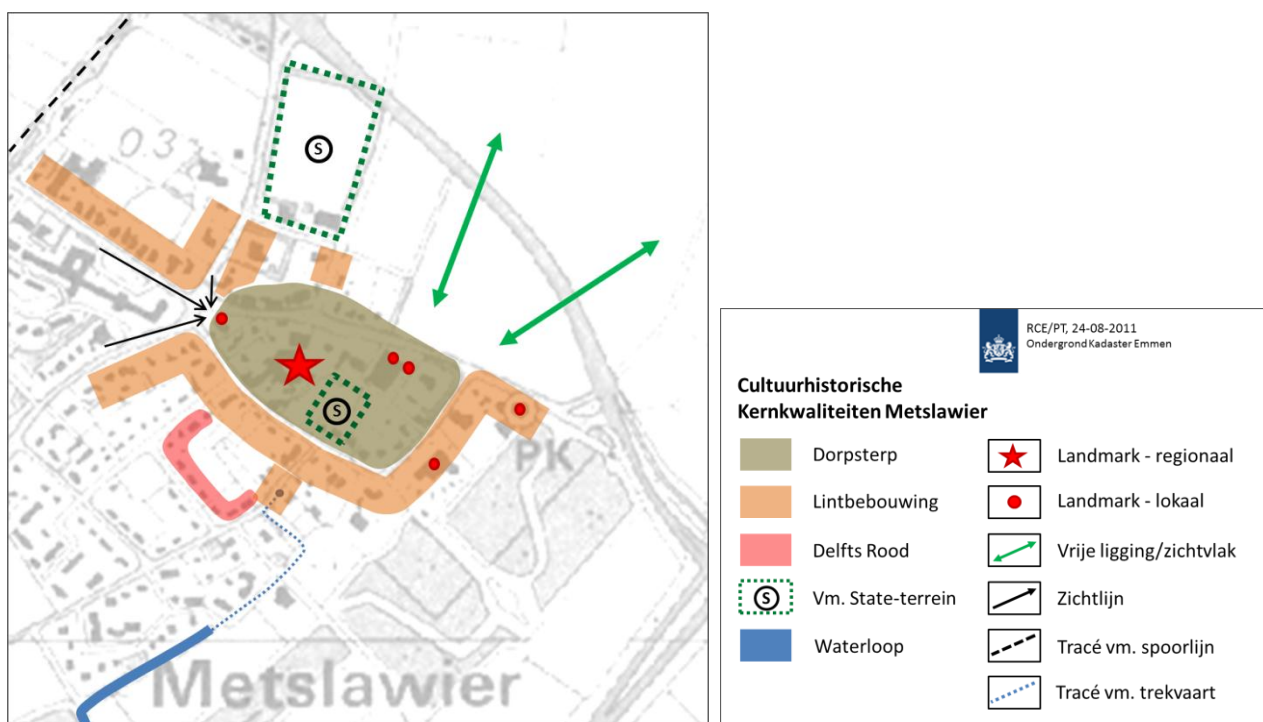
Situatie in 1830.

Evenals in de andere beschermde Dongeradeelse gezichten zijn (lage) erfafscheidingen in de vorm van hekken en hagen mede bepalend voor de historisch-ruimtelijke beleving. Ten oosten van de kerk bestaat het terrein uit veel grotere erven met nog steeds enkele grotere bouwvolumes, maar ten opzichte van de situatie in 1832 is in de zuidoost hoek van de terp het aantal (kleine)

woonhuizen toegenomen. Van de genoemde grote bouwvolumes maakt onder andere het voormalige gemeentehuis van Oost-Dongeradeel deel uit. Opvallend is het grote, open terrein van de voormalige Uniastate. Waar in 1832 er nog een 'opstand' op dit terrein lag, is dit omgrachte terrein nu geheel onbebouwd en als grasveld midden in het dorp aanwezig.

Enige groei van het dorp tekent zich in de loop van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw af, maar is vooral sterk na de Tweede Wereldoorlog. Deze groei doet zich vrijwel geheel voor buiten de bestaande bebouwde structuur en sluit daarop aan. Bebouwing aan de buitenzijde van de ringweg rond de terp en enkele uitvalswegen (Stationswei, Balthasar Bekkerstrjitte) vormen de vroegste ontwikkelingen. Van enkele algemene ontwikkelingen na 1850 zijn in Metslawier zowel de aanleg van een spoorlijn, een stationsgebouw als die van een gereformeerde kerk aan een uitvalsweg aanwezig.

In de jaren zestig waren veel historische panden vervallen en zijn plannen ontwikkeld voor sanering. Om dit te voorkomen is een rehabilitatieplan opgesteld, als één van de eerste beschermde gezichten in Nederland. Metslawier is baanbrekend geweest voor de ontwikkeling van een regeling voor de stadsvernieuwing van historische kernen in Nederland.¹³

Latere uitbreidingen in de vorm van woonstraten vinden na de Tweede Wereldoorlog vooral aan de zuidwestzijde van de oude dorpskern plaats, in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw ook aan de westkant. De algemene tendens van het aanbrengen van groenvoorzieningen (dorpsbossen) rond de dorpskern heeft zich in de jaren tachtig eveneens in Metslawier voorgedaan. Aanpassing van de infrastructuur vond plaats in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw met de aanleg van de N358 (Dongerawei) en de N361 (Lauwersseewei). Hierdoor kwam het dorp buiten de meeste stromen van het doorgaande verkeer te liggen.

¹³ Dun, van, P. (2002), 'Friese Doorlopers'.

De kerk en een deel van de gracht van het voormalige stateterrein (links op de foto) in Metslawier.

Steg met historische panden die gerestaureerd zijn in de jaren zeventig van de twintigste eeuw.

Specifieke kenmerken archeologie en gebouwd erfgoed

De historische dorpskern heeft een hoge archeologische waarde. Op de AMK is vrijwel de gehele dorpskern van hoge archeologische waarde. Op de FAMKE is de kern zodanig van belang dat moet worden gestreefd naar behoud in situ van de archeologische waarden. In de schil rond de oude kern ligt een zone waar in het kader van eventuele bodemactiviteiten nader waarderend onderzoek moet worden gedaan.

Metslawier heeft acht beschermde gebouwde rijksmonumenten. Daaronder de Nederlands-hervormde kerk, een drietal woonhuizen uit het tweede kwart van de achttiende eeuw, drie boerderijen en de koren- en pelmolen Ropta. In de negentiende eeuw ontwikkelt Metslawier zich tot hoofdplaats van de gemeente Oostdongeradeel en werd een gemeentehuis gebouwd. Ter plaatse van de in 1771 afgebroken Uniasate is de terp afgegraven, deze open plek is nog steeds zichtbaar. De huidige kerk werd in 1776 gebouwd op de plaats van een middeleeuwse voorganger. Het is een driezijdig gesloten zaalkerk met ingebouwde toren. In de kerk bevinden zich een aantal bijzondere zestiende-eeuwse zerken voor o.a. de Ropta's. Windmolen de Ropta werd in 1836 gebouwd als koren- en pelmolen op de plaats van de gesloopte Roptastins. Nadat de molen in 1840 tijdens een storm omwaalde werd deze als verhoogde stellingmolen herbouwd.

Café Veldzicht, Roptawei 14, is een voormalige boerderij waarvan het woonhuisgedeelte in 1834 als herberg ging dienen. Na verbouwingen in 1877 en 1906 kreeg het pand het huidige aanzien met de Jugendstil details. Het pand ligt aan een kruispunt van wegen en daarmee in verschillende zichtassen. Daarmee draagt dit pand sterk bij aan de beeldwaarde van het beschermde gezicht. Als ander landmark kan de protestantse kerk aan de Balthasar Bekkerstrjitte worden genoemd; het vormt een markante afsluiting van de vroeg-twintigste-eeuwse lintbebouwing en daarmee van de entree van het dorp aan de oostzijde.

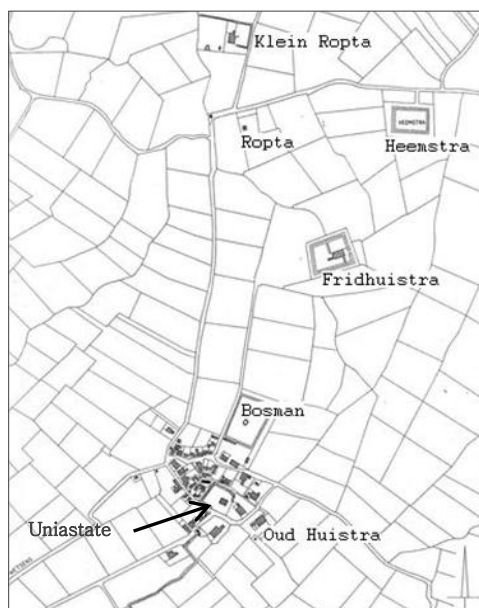
Direct buiten de ringweg aan de terp ligt aan de oostzijde de monumentale boerderij Oud Huistra. Door het grote bouwvolume, en het ruime erf is ook dit een opvallend element (landmark) in het dorpsbeeld. Verder kan als opmerkelijk gebouw worden genoemd het uit 1909-1910 stammende station (haltegebouw derde klasse) van de Noord-Friesche Locaalspoorweg-Maatschappij (NFLS) van de spoorlijn Leeuwarden-Dokkum-Metslawier (opgeheven in 1936). De oude Stationsweg herinnert nog aan dit voormalige stationsgebouw. Het gebouw heeft een tijdlang dienst gedaan als notariskantoor en is sterk verbouwd. Aan de Wilhelminastrjitte, Tunstrjitte en Skipfeartsein staan enkele blokjes zogenaamd 'Delfts Rood'.

Het karakteristieke Café Veldzicht neemt een markante positie in in Metslawier.

Landschappelijke context

Aan de noordoostzijde van Metslawier grenst het historische deel van het dorp nog direct aan het open weidelandschap. Verder zijn in en ten noorden van het dorp nog enkele sporen van vroeger aanwezige states zichtbaar. Even ten noordoosten van Metslawier ligt Friedhuistra, een van rijkswege beschermd terrein. Nog iets verder naar het noorden lag Roptastate, nu een terrein van hoge archeologische waarde. Hier is een poortgebouw opgegraven. Ten oosten daarvan ligt nog een stinseterrein met hoge archeologische waarde. In alle gevallen zijn de huizen verdwenen. Het huidige landschap wordt dus niet meer door deze functie getypeerd, maar is in de verkavelingsstructuur op veel plekken nog herkenbaar aanwezig. Een ander belangrijk complex in de omgeving is de voormalige coöperatieve zuivelfabriek aan de Reidswâl, onderdeel van de Stoomzuivelmaatschappij 'De Onderneming'. Met uitzondering van de schoorsteen is dit gebouwencomplex wel behouden gebleven.

Staten in en rond Metslawier, geprojecteerd op een kadastrale kaart van rond 1832.

Toekomstperspectief

De gevolgen van de krimp in Metslawier zijn zichtbaar in het aantal woningen dat de koop staat. Op de website Funda.nl gaat het om 22 woningen, waarvan negen gebouwd zijn voor 1945 en dertien na 1945.¹⁴ Op een aantal plekken zijn verloederde panden te vinden en het meest in oog springend was tot voor kort de leegstand van Café Veldzicht. Op de terp sluit de woningvoorraad niet volledig aan bij de behoeften vanwege de kleine woningen en kleine tuinen. Door hier op te anticiperen zijn ruimtelijke ontwikkelingen mogelijk. Het verzorgingstehuis De Skûle is vrij recent vernieuwd. Verder zijn een aantal kleinschalige voorzieningen te vinden, zoals in het in 1876 gebouwde oude gemeentehuis. Recreatief heeft het dorp op dit moment weinig te bieden voor bezoekers. Het is onwaarschijnlijk dat een recreatieve ontwikkeling kan leiden tot een impuls die de krimp kan keren. De fraaie kern biedt wel aanknopingspunten voor kleinschalige recreatie.

Krimplicaties Metslawier

1 Samenvoegen van bestaande panden

- Samenvoegen van beeldbepalende panden en rijksmonumenten komt vaker voor om veranderingen in de woningvoorraad te bewerkstelligen met behoud van de historische karakteristiek. Daarmee is het een goede optie om de problematiek van leegstand aan te pakken, want de kwaliteiten op objectniveau en stedenbouwkundig niveau blijven intact.
- Het is van belang dat panden die als afzonderlijk gebouw gebouwd zijn in architectuur ook als 'individueel' herkenbaar blijven in en na het proces van samenvoeging.

¹⁴ Bron: Funda, september 2011.

2. Sloop van panden

- Bij de landmarks, panden met een grote stedenbouwkundige en cultuurhistorische betekenis, is behoud en herbestemming van groot belang.
- Sloop van panden zorgt voor gaten in de ruimtelijke structuur, tijdelijk dan wel permanent. Er is in Metslawier in het westelijk deel sprake van een zekere mate van aaneengesloten karakter van de bebouwing, met hier en daar korte gesloten gevelwanden. Ook aan de ringweg rond de westzijde van de terp is dit karakter aanwezig. Sloop van panden en een onzorgvuldige inrichting van de vrijgekomen ruimte kan hier een diffuus en storend ruimtelijk beeld opleveren, zoals de loze ruimte aan de voorzijde van het niet meer in gebruik zijnde bankgebouwtje aan de Master fan Loanstrjitte laat zien.
- Sloop is niet per se strijdig met het historisch-ruimtelijk karakter waarin bouwvolumes en open ruimtes elkaar afwisselen. In de Kerkebuorren bestaat wel een risico voor kwaliteitsverlies bij een dergelijke ingreep, omdat hier de historische karakteristiek wordt bepaald door de hoge dichtheid aan bebouwing.
- Ook hier geldt dat situaties op hoeken van straten en paden gevoelig zijn voor sloop door verstoring van de rooilijn in een bocht en daarmee onhelderheid van de structuur ter plaatse. Invullingen als tuin, openbaar groen of andere vorm van openbare ruimte (parkeerplaats, speelterrein) zijn denkbaar voor de vrijgekomen ruimte na sloop.
- Delfts Rood: rekening houden met het homogene karakter (eenheid) bij eventuele samenvoeging van panden dan wel nieuwbouw, aanbouw en verbouw.
- Sloop kan het waardevolle bodemarchief ernstig aantasten, in het bijzonder bij het uitbreken van dieper stekende delen als kelders en dergelijke. Idealiter laat men bestaande funderingen in de grond zitten.

Ontwikkelingslocaties Metslawier

3. Intensiveren/verdichten bebouwing

- De bestaande structuur en opbouw (rooilijn, massa, bebouwingsintensiteit, overgang naar landschap) in het beschermde dorpsgezicht is een belangrijke randvoorwaarde bij nieuwbouw en deze randvoorwaarde geldt voor het hele gebied, zij het dat de uitgangspunten voor de Kerkebuorren (hoge dichtheid, kleine erven, kleine huizen) verschillen met die voor het oostelijke deel van de terp, waar veel grotere erven en enkele grote bouwvolumes aanwezig zijn. Per locatie gekeken zal moeten worden naar de aanwezige karakteristiek om in een ontwerpogave te komen tot een zorgvuldige inpassing.
- Handhaven/versterken ruimtelijke kwaliteit *Uniastate*. Het terrein van deze voormalige state naast de kerk is een bijzonder gegeven. Hier heeft gedurende enkele eeuwen het forse bouwvolume van een state gestaan. In of kort na 1771 is de state afgebroken en vervangen door een 'opstal'. Deze is op een onbekend tijdstip, maar vermoedelijk in de loop van de twintigste eeuw afgebroken, waarna het terrein leeg is komen te staan en als grasland in gebruik is. De zuidzijde van het terrein heeft een rommelig aanzien vanwege de afbakening van het terrein en de achterkanten van woningen. Verder ligt het terrein er verlaten bij en wordt niet in zijn volle potentie als historische plek benut. Hoewel dit terrein in zijn huidige voorkomen zonder meer als kwaliteit gehandhaafd kan worden vanwege het daaraan verbonden verhaal, is het echter ook voorstelbaar om deze plek, die tenslotte ooit een bouwlocatie was, opnieuw als een ontwikkelingslocatie te zien. Voortbordurend op het vroegere bijzondere karakter zou een toekomstig bijzonder karakter dan het uitgangspunt kunnen zijn. Het bijzondere zou in de eerste plaats kunnen liggen in de bouwkundige en stedenbouwkundige karakteristiek, waarbij, ook weer voortbordurend op de vroegere situatie, eerder aan één dan wel samengesteld groot bouwvolume gedacht moet worden dan aan een invulling met (kleine) dorpswoningen. Behalve naar maat zou dit bouwvolume zich ook naar typologie (soort gebouw) en architectuur (stijl, materiaal, kleur) kunnen onderscheiden. Als referentie is Huis de Wiers in Nieuwegein te noemen, dat als eigentijdse maar overduidelijke verwijzing naar het verleden is 'herbouwd' en o.a. een restaurantfunctie heeft.

Huis de Wiers (foto 1928) in Nieuwegein werd in 1947 gesloopt.

Op dezelfde locatie werd in 2007 een nieuw pand gebouwd, geïnspireerd op het verleden.

De contouren van de voormalige Uniastate in het dorp Bears zijn zichtbaar gemaakt.

- Het terrein van de voormalige Uniastate kan ook op andere manieren benut worden waarbij het verleden als inspiratiebron gebruikt kan worden. De Uniastate in Bears is een fraai voorbeeld van een artistieke verbeelding waarbij een stalenconstructie de contour van de oorspronkelijke bouwmassa weergeeft. Het bijzondere kan ook in de functie liggen, zoals een herinrichting als centrale ontmoetingsplaats en een informatiecentrum over de geschiedenis van het 'statendorp' Metslawier. Het heeft de voorkeur niet te kiezen voor een kopie van de referenties, maar juist te streven naar een uniek concept dat vanwege zijn

originaliteit van meerwaarde is.¹⁵ Het Jaar van de Historische Buitenplaats 2012 geeft wellicht een aanknopingspunt een dergelijk project te initiëren.¹⁶

- *Dorpscafé Veldzicht*: Dit beeldbepalende pand neemt een uitzonderlijke positie in binnen de stedenbouwkundige structuur van Metslawier. De nieuwe eigenaar heeft het pand nieuw leven ingeblazen. Het zou mooi zijn wanneer het pand weer een vitale en aantrekkelijke blikvanger wordt in het dorp. Mogelijk dat een herinrichting van de pleinachtige ruimte dit streven kan ondersteunen.
- Het karakteristieke pand op de hoek Master fan Loanstrjitte en Skipfeartsein is aan één zijde al enige tijd niet meer bewoond. De eerste tekenen van verval zijn zichtbaar. Het gebouw neemt een markante positie in in de lintstructuur rond de terp. Het staat namelijk op een hoek waar een uitvalsweg met historische lintbebouwing aansluit op de ringweg. Renovatie of herbestemming is daarom van belang.
- Het al genoemde niet meer in gebruik zijnde bankgebouwtje aan de Master fan Loanstrjitte is het voorbeeld van een locatie waarbij het pand plus aangrenzende erf door verdwenen gebruik en onderhoud een onbevredigend ruimtelijk beeld laat zien. 'Ontwikkeling' zou hier zowel een hergebruik van het gebouw kunnen betekenen als een sloop plus herinrichting van bestaande en nieuw vrijgekomen ruimte.
- Ontwikkelingen binnen de kern van Metslawier moeten rekening houden met de hoge tot zeer hoge archeologische verwachtingswaarde (zie beleid FAMKE).

4. Overgang dorpsterp – buitengebied: Handhaven/versterken

- De lintbebouwing met protestantse kerk als afsluiting daarvan aan de Balthasar Bekkerstrjitte is één van de weinige plekken in het dorp waar de overgang van dorp naar omringend platteland nog een historische kwaliteit bezit die bovendien versterkt wordt door de functie van de protestantse kerk als landmark: dit is een te handhaven kwaliteit.

De hoek Master fan Loanstrjitte/Skipfeartsein te Metslawier.

¹⁵ Bewoners, architecten (ontwerpwedstrijd) en kunstenaars zouden ook gevraagd kunnen worden ideeën aan te dragen voor het Stateterrein die geïnspireerd zijn op het verleden. Deze historische plek krijgt op deze manier meer betekenis voor de inwoners van het dorp Metslawier en mogelijke bezoekers.

¹⁶ Voor meer informatie zie <http://www.buitenplaatsen2012.nl>

3.3 Ee

Ee is te zien als een schoolvoorbeeld van een terpdorp met een gemengde agrarische en woonbebouwing. In zijn soort is de historische kern redelijk omvangrijk. De agrarische functie en kleine ambachten vormden bijna primair het bestaansrecht van het dorp. Het resultaat is een terpdorp dat met zijn wirwar aan straatjes, boerderijbebouwing en een fraaie kerkring veel kwaliteiten bezit.

Cultuurhistorische kernkwaliteiten Ee

Ontwikkeling en ruimtelijke structuur

De dorpskerk van Ee is enigszins langwerpig van vorm en omgeven door een ringweg op de voet van de terp. Iets bezijden het denkbeeldig middelpunt van de terp, op het hoogste punt, staat de dorpskerk, waarvan de oudste onderdelen uit het tweede kwart van de dertiende eeuw dateren. De terp is opgedeeld door een stelsel van paden, waarvan een deel de ringweg met de Omgong rond de kerk verbindt. Sommige paden zijn kleine straatjes (Greate Loane), andere zijn smalle, soms bochtige paden (Grânpaed, Lytse Loane). De paden vanaf de ringweg hebben een duidelijke helling, de terp is dan ook goed te ervaren als een heuvel, met een top die ca. drie meter boven de omgeving buiten de ringweg uitsteekt.

Tot ver in de twintigste eeuw lag het overgrote deel van de dorpsbebouwing binnen de ringweg, de eerste uitbreidingen deden zich aan de buitenzijde daarvan voor, vooral dat deel (Uniastrjitte) dat onderdeel uitmaakte van de doorgaande verbinding naar Metslawier. Aan één van die uitvalswegen (Stienfeksterwei) werd in 1919 ook de huidige gereformeerde kerk gebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog breidde het dorp zich aan de west- en zuidzijde op bescheiden wijze uit, deels in de vorm van lintbebouwing langs uitvalswegen (Stienfeksterwei), deels in de vorm van kleine uitbreidingsplannen. Aan de zuidwestkant van het dorp werd na ca. 1980, zoals in veel dorpen in de gemeente, stroken met opgaande beplanting aangebracht. Zicht op de historische dorpsbebouwing van buitenaf en omgekeerd, zicht op het weidse landschap vanuit het dorp, is daarom alleen vanaf de noordoostzijde van het dorp nog goed mogelijk (Tibsterwei, Uniastrjitte). De historische bebouwingsstructuur uit het begin van de negentiende eeuw is in de huidige situatie nog uitstekend te ervaren. De relatie van het dorp met het omringende landschap is door bovengenoemde ontwikkeling wel gewijzigd.

Het bebouwingsbeeld op de terp bestaat voornamelijk uit kleine woonhuizen, dicht opeen gelegen langs de paden. Voor het merendeel gaat het om op kleine erven vrijstaande woonhuizen van één laag met kap. Maar het beeld wordt mede bepaald door de aanwezigheid van enkele boerderijen op de terp of direct daar buiten (Achterwei). Van de vier beschermde gezichten in de gemeente is het agrarische element in Ee nog het sterkst aanwezig. De aanwezigheid van kleine erven met bebouwing is kenmerkend voor vrijwel de hele terp. Alleen op de oostpunt van de terp wijkt het zeer ruime erf van de voormalige pastorie af van dit beeld. Net als in de andere beschermde Dongeradeelse gezichten zijn ook in Ee (lage) erfafscheidingen in de vorm van hekken en hagen mede bepalend voor de herkenbaarheid van de historisch-ruimtelijke structuur.

En ook hier geldt dat het beschermings- en restauratiebeleid uit de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw bepalend geweest voor het voortbestaan van het bouwbestand in deze historische setting. De eenheid in het bebouwingsbeeld op de terp werd door de restauratie gecontinueerd.

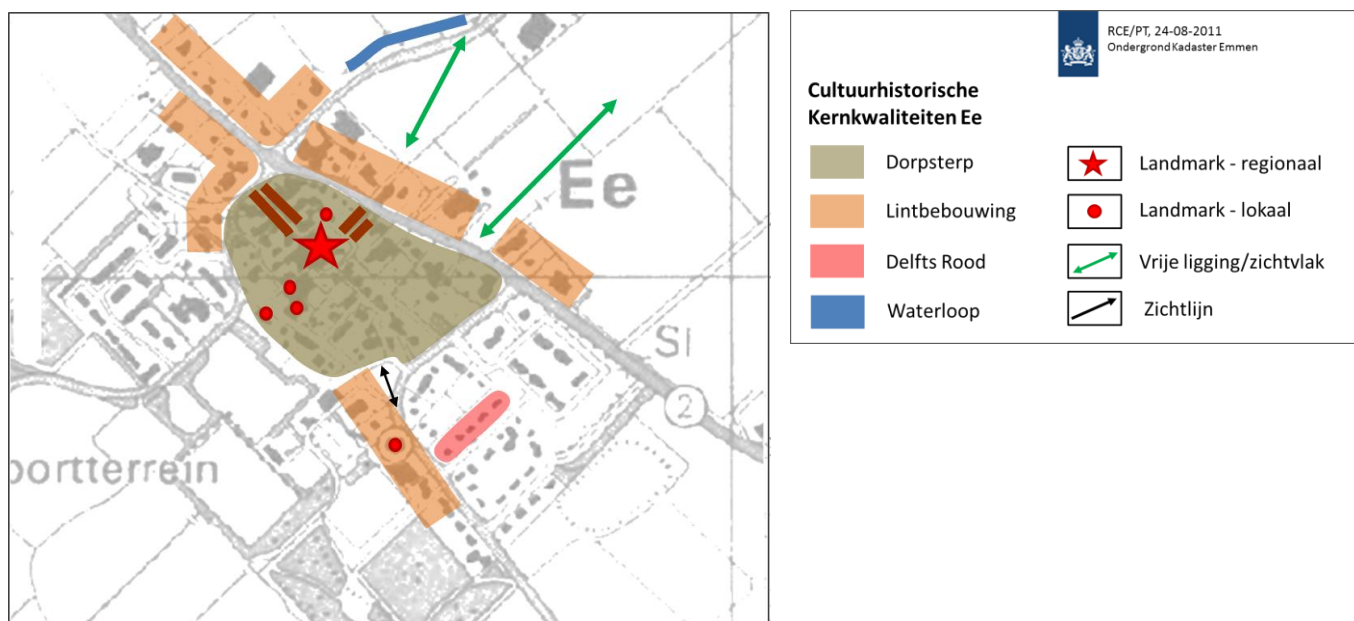
Specifieke kenmerken archeologie en gebouwd erfgoed

De gehele historische dorpskern heeft de status van hoge archeologische waarde, dit geldt ook voor het stinseterrein Hornstra. Ten zuidoosten van de latere uitbreiding met de Bernhardstrjitte ligt aangrenzend aan de dorpsbebouwing een deels afgegraven terp die onder rijksbescherming staat. Op de FAMKE dient voor beide terreinen te worden gestreefd naar behoud in situ van archeologische waarden.

De relatief dichtbebouwde Greate Loane als centrale toegangsweg en de Gangulfuskerk te Ee.

Ee heeft tien beschermde gebouwen rijksmonumenten: de hervormde kerk, vier woonhuizen, twee boerderijen en een Zathe. De Middeleeuwse Nederlands-hervormde kerk, gewijd aan Gangulfus, is gebouwd in de eerste helft van de dertiende eeuw. Overblijfselen uit diverse (verbouw)periodes zijn ook in het interieur aanwezig. De overige (rijksbeschermd) bebouwing dateert voor het leeuwendeel uit eind achttiende en verder negentiende eeuw. Naast een vijftal woonhuizen, in uitmonstering daterend van de vroege tot laatste kwart van de negentiende eeuw, zijn een poldermolen en een drietal boerderijen beschermd. De monumentale kop-hals-rompboerderij 'Unia Zathe' uit 1815 is aan de ringweg van de terp gelegen. De achtergevel van de schuur kent een geleding van vier Dorische pilasters met zandstenen kapitelen. In Ee zijn in de Bernhardsrijtte een paar blokjes Delfts Rood te vinden. Overige naoorlogse bebouwing is vooral in de woonwijken aan de zuidoostzijde en zuidwestzijde van het terpdorp te vinden.

Landschappelijke context

Het dorp ligt op een kwelderwal die van zuidoost naar noordwest loopt en wat zich in het grondgebruik vertaalt door de aanwezigheid van een strook akkerland, te midden van de weilanden. Door de beplanting aan de zuidkant van het dorp is er ook geen visuele relatie met het water. De visuele relatie met het weidse landschap is vooral aan de noordoostzijde van het dorp aanwezig. Voorts ligt Ee op minder dan een kilometer afstand van het Dokkumer Grootdiep, maar het heeft daar, bij voorbeeld door een (op)vaart, nauwelijks een directe landschappelijke relatie mee. Hier lag ook de coöperatieve stoomzuivelfabriek 'Het Steenvak', later 'Ee en Omstreken', die tot 1977 heeft gefunctioneerd en in aanleg nog herkenbaar is.

Het vrij zicht vanuit het westen op de dorpskern van Ee.

Toekomstperspectief

Uiterlijke tekenen van krimp zijn spaarzaam in het dorp: vervallen en verlaten woningen treft men niet aan. Niettemin staan er in het dorp een groot aantal woningen te koop (Funda.nl: 30 in totaal, waarvan 18 vooroorlogs).¹⁷ Gezien het hoge aanbod koopwoningen en de beperkte vraag op de woningmarkt ligt leegstand en mogelijk verval op de loer. Het is goed mogelijk dat de woningvoorraad op de terp niet volledig aansluit bij de behoeften vanwege de bescheiden omvang van de woningen en de kleine tuinen.

Krimplocaties Ee*1 Samenvoegen van bestaande panden*

- Samenvoegen van beeldbepalende panden en rijksmonumenten komt vaker voor om veranderingen in de woningvoorraad te bewerkstelligen met behoud van de historische karakteristiek. Daarmee is het een goede optie om de problematiek van leegstand aan te pakken, want kwaliteiten op objectniveau en stedenbouwkundig niveau blijven intact.
- Het is van belang dat panden die als afzonderlijk gebouw gebouwd zijn in architectuur ook als 'individueel' herkenbaar blijven in en na het proces van samenvoeging.

2. Sloop van panden

- Bij de landmarks, panden met een grote stedenbouwkundige en cultuurhistorische betekenis, is behoud en herbestemming van groot belang.
- Elementen en (overige) gebouwen die wezenlijk bijdragen aan het agrarische karakter van Ee zijn eveneens aan te merken als een te handhaven kwaliteit.
- Sloop van panden zorgt voor gaten in de ruimtelijke structuur, tijdelijk dan wel permanent. Er is in Ee op enkele plaatsen (Greate Loane, Haven) sprake van een aaneengesloten karakter van de bebouwing, met hier en daar korte gevelwanden. Sloop van panden en een onzorgvuldige inrichting van de vrijgekomen ruimte kan hier een onbevredigend ruimtelijk beeld opleveren.
- Sloop is niet per se strijdig met het historisch-ruimtelijk karakter waarin bouwvolumes en open ruimtes elkaar afwisselen, maar in een dichter bebouwd gebied bestaat wel een risico voor kwaliteitsverlies bij een dergelijke ingreep.
- Ook hier geldt dat situaties op hoeken van straten en paden gevoelig zijn voor sloop door verstoring van de rooilijn in een bocht en daarmee onhelderheid van de structuur ter plaatse. Invullingen als tuin, openbaar groen of andere vorm van openbare ruimte (parkeerplaats, speelterrein) zijn denkbaar voor de vrijgekomen ruimte na sloop.
- Delfts Rood: rekening houden met het homogene karakter (eenheid) bij eventuele samenvoeging van panden dan wel nieuwbouw, aanbouw en verbouw.
- Slopen kan het waardevolle bodemarchief ernstig aantasten, in het bijzonder bij het uitbreken van dieper stekende delen als kelders en dergelijke. Idealiter laat men bestaande funderingen in de grond zitten.

Ontwikkelingslocaties Ee*3. Intensiveren/verdichten bebouwing*

- Open plekken en 'lege' erven die voor bebouwing in aanmerking komen zijn niet of nauwelijks aanwezig binnen het beschermde gezicht van Ee. De open plekken langs de Uniaweg, direct buiten het gezicht, spelen een rol in het zicht vanuit het dorp op het weidse landschap.
- Voor zover daar toch sprake van zou zijn geldt de bestaande structuur en opbouw (rooilijn, massa, bebouwingsintensiteit, overgang naar landschap) in het beschermde dorpsgezicht als een belangrijke leidraad bij nieuwbouw.
- Bij herinrichting van terreinen zal het agrarische karakter, waar mogelijk en passend, als inspiratie genomen kunnen worden zodat dit kenmerkende aspect van Ee versterkt wordt.

¹⁷ Bron: Funda, september 2011.

- Ontwikkelingen binnen de kern van Ee moeten rekening houden met de hoge tot zeer hoge archeologische verwachtingswaarde (zie beleid FAMKE).

4. *Overgang dorpsterp – buitengebied: Handhaven/versterken*

- Aan de zuidwestzijde is het dorp afgeschermd van het buitengebied door een groenstrook. Aan de noordoostzijde is een waardevolle visuele relatie tussen historische dorpsbebouwing en buitengebied aanwezig. Dit geldt in het bijzonder voor de doorzichten tussen de boerderijen door aan de Uniastrjitte.

Het karakteristieke cluster van boerderijen aan de rand van de dorpsterp in Ee (Achterwei).

3.4 Paesens-Moddergat

Paesens-Moddergat vormen een langgerekt lint dat het tracé van de zeedijk volgt. Naast landbouw was met name de visserij de voornaamste inkomstenbron. Het van oorsprong terpdorp Paesens was daarbij de hoofdkern. De vissershuisjes in Moddergat-De Oere zijn belangrijke monumenten die herinneren aan het visserijverleden. De ramp van 1883, waarbij de visserijvloot verging, wordt jaarlijks herdacht en zit diep geworteld in het collectieve geheugen van het dorp.

Cultuurhistorische kernkwaliteiten Paesens-Moddergat

Ontwikkeling ruimtelijke structuur: De Oere

De Oere is het westelijke deel van het onderdeel Moddergat van het tweelingdorp Paesens-Moddergat, liggend aan de voet van de zeedijk langs de Waddenzee. Het riviertje de Paesens vormde van oorsprong de scheiding tussen beide dorpen en was tevens de grens tussen de voormalige gemeenten West-Dongeradeel en Oost-Dongeradeel. Het onderdeel Moddergat bestond uit De Kamp, het oostelijke deel dat op het dorp Paesens aansloot en uit De Oere, het westelijke deel van het dorp en door een open ruimte daarvan gescheiden. Dit deel van het dorp is het beschermde gezicht.

Zoals toegelicht in Bijlage 1 zijn Moddergat en Paesens te beschouwen als zeldzame voorbeelden van het type wegdorp in het terpengebied. Paesens is van oorsprong een terpdorp, de verhoging van de terp ter hoogte van de oude kerk is nog enigszins herkenbaar. Bij de ontwikkeling tot een dorp is de terp echter niet een dominante factor in de plattegrond geworden, maar de voet van de zeedijk, waardoor het meer de ruimtelijke kenmerken van een wegdorp dan een terpdorp heeft.

De zeedijk tussen Moddergat-De Oere en de Waddenzee.

De Oere is van relatief recente datum, de naam en de bewoning ter plaatse komen nog niet voor in de geografische beschrijving van de 'Tegenwoordige Staat' (1785 – 1788). Mogelijk gaat het hier om een uitbreiding van Paesens, waarbij de locatie, op enige afstand en westelijk van het bestaande dorp, mede kan zijn bepaald door de bereikbaarheid van het Wad, de ligplaats van de vissersschepen. Want visserij was de voornaamste bestaansbron van deze dorpen. Juist ter hoogte van De Oere grensde de zeedijk direct aan het wad, terwijl ter hoogte van Paesens sinds 1592 een ingepolderde kwelder lag en het wad dus niet rechtstreeks bereikbaar was.

Het dorpsdeel De Oere lag blijkens het kadastrale minuutplan (ca. 1832) op korte afstand van de bebouwing van Moddergat/Paesens, daarvan gescheiden door een open ruimte. Opmerkelijk is dat

deze open ruimte sindsdien niet met bebouwing is dichtgegroeid, maar nog steeds aanwezig is. De groei van Moddergat is sinds het begin van de negentiende eeuw zo bescheiden geweest dat de twee onderdelen niet aan elkaar zijn vastgegroeid. Vergelijking tussen de begin negentiende-eeuwse situatie en de huidige laat zien dat Moddergat in de tussenliggende periode alleen aan westelijke zijde iets is uitgegroeid, tot een huidige lengte van ruim driehonderd meter lintbebouwing. Het oorspronkelijke nederzettingstype is door de bescheiden uitbreiding van De Oere en door het ontbreken van twintigste-eeuwse uitbreidingswijken dan ook nog uitstekend herkenbaar. In de negentiende-eeuwse situatie lag de bebouwing aan beide zijden van de weg aan de voet van de zeedijk, met het zwaartepunt aan zuidzijde en een klein deel van de huizen aan de noordzijde van de weg. Bij een verbreding van de zeedijk is de bebouwing aan de noordkant afgebroken en ontstond de huidige structuur met uitsluitend bebouwing aan de zuidzijde.

Langs deze weg ligt nu dus één rij met bebouwing, maar een klein deel van de bebouwing ligt aan een pad, evenwijdig aan de weg. Verder heeft de hoofdas twee zijpaden waar ook bebouwing aan ligt en op dat pad is georiënteerd. Beide paden zijn in het begin van de negentiende eeuw al aanwezig, tot op heden is de structuur nauwelijks veranderd. De huizen en boerderijen staan op verschillende wijze aan de weg en aan de paden gesitueerd. Er is in de eerste plaats sprake van 'burenbinding', de huizen staan zonder grote tussenruimte naast elkaar. Er is verder geen sprake van een vaste rooilijn, maar van een wisselende: panden staan soms direct aan de weg, soms naar achteren daarbij van de weg gescheiden door een tuin. Ook de oriëntatie is divers, zowel situaties waarbij de voorzijde, de achterzijde of één van de zijkanten van woonhuis of boerderij aan de weg staat, komen voor. Deze grote diversiteit in situering van de panden ten opzichte van wegen en paden en ten opzichte van andere panden is geen exclusief kenmerk voor de Oere, maar geldt vrij algemeen voor alle oude delen van Paesens-Moddergat.

Van cruciaal belang voor de huidige kwaliteiten van De Oere is het ruimtelijk beleid en in het bijzonder het monumentenbeleid uit globaal de periode 1960-1980 geweest. De technische staat van de oudere bebouwing in vele Friese dorpen en zeker ook in Moddergat was ca. 1960 matig tot slecht. Er zijn toen politieke keuzes gedaan wat betreft de toekomst van de bestaande woningvoorraad en inrichting van de openbare ruimte van de dorpen. Herstel van de bestaande panden en handhaving van de bestaande ruimtelijke structuur werden in die gevallen het uitgangspunt voor het toekomstige beeld. Deze omstandigheid zorgt, in combinatie met het nagenoeg ontbreken van (sub)recente bebouwing en de duidelijke aanwezigheid van een museumfunctie voor enkele voormalige vissershuisjes, voor een museale uitstraling van het gehele dorp. Waar in de andere hier onderzochte dorpsgezichten het historisch karakter van het dorp beperkt blijft tot het oudste deel van het dorp, en woonwijken uit verschillende perioden van de twintigste eeuw duidelijk ook deel uitmaken van het dorp, is in Moddergat het historisch karakter in het gehele dorp aanwezig.

Vissershuisjes in het dorpsdeel De Oere.

Het Vissersmonument.

Ontwikkeling ruimtelijke structuur: De Kamp (Moddergat) en Paesens

Het oostelijk van De Oere gelegen deel van Moddergat, De Kamp, plus het aangrenzende Paesens heeft in de huidige situatie ook de vorm van een wegdorp. De ontstaansomstandigheden aan de voet van de zeedijk is gelijk, maar de oudste kern van Paesens, rond de kerk, heeft een terp als oorsprong. Dit element heeft de plattegrond van het dorp nauwelijks beïnvloed: de ontwikkeling aan de voet van de zeedijk is bepalend geweest. De as gevormd door de Seewei, De Buorren, Eastein en Mûnewei vormt de doorgaande hoofdroute door het dorp. Dit deel van het dorp was altijd veel uitgestrekter dan De Oere en kende als plattegrond een langgerekt stelsel van bochtige paden, waar De Oere uit één pad of weg bestond. Pas in de loop van de twintigste eeuw, na verkeerskundige aanpassingen, is bovengenoemde as in Paesens/Moddergat als hoofdontsluiting en doorgaande weg ontstaan. En waar De Oere in de twintigste eeuw nauwelijks enige groei kende, deed deze groei zich wel voor in De Kamp en in Paesens. Het bouwbestand kent hier naast historische onderdelen dan ook recente invullingen, vooral in het westelijke deel van het dorp.

Evenals in De Oere bestaat de bebouwing voor het overgrote deel uit losstaande panden op een eigen erf, waarbij het in de meeste gevallen om één laag met kap gaat. Een deel van de naoorlogse bebouwing is in kleine rijtjes met twee lagen plus kap uitgevoerd. De situering van panden ten opzichte van de openbare weg en ten opzichte van elkaar kent hier dezelfde verscheidenheid als in De Oere en ook het karakter van de erven en van het particuliere groen komt overeen. Opmerkelijk is de situatie rondom de dorpskerk. Een situatie zoals bij de meeste (terp)dorpen waar een pad rond het hof met daaraan bebouwing, ontbreekt. De bomenring is zeer fraai maar de omgeving van de kerk wordt voornamelijk gedomineerd door achterkanten.

Het zicht vanaf de zeedijk op Paesens.

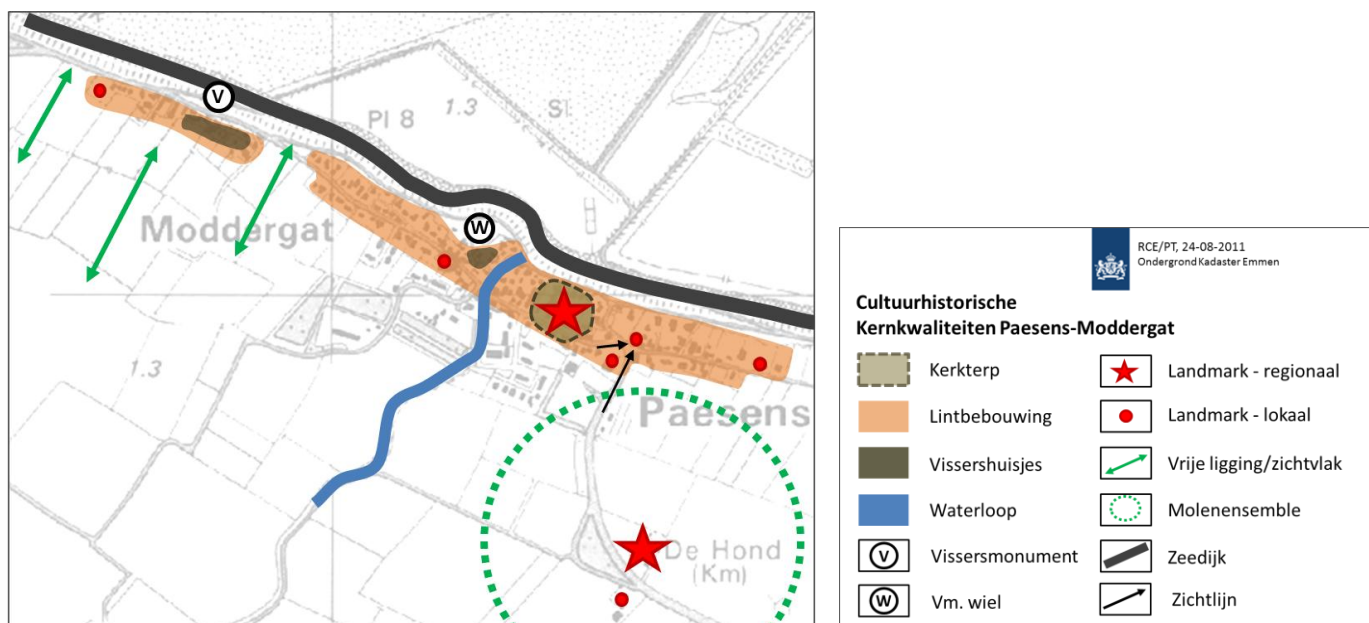

De Antoniuskerk te Paesens.

Het zicht op de dorpen vanaf de zeedijk is zeer karakteristiek te noemen. Het Vissersmonument voor de ramp uit 1883 is een ruimtelijk en een sociaal-historisch ankerpunt. Op deze locatie wordt zowel inzicht gegeven in de historie, als wel uitzicht geboden over de nederzetting De Oere met zijn visserhuisjes, boerderijen en het vrije achterland. De boerderij aan de noordzijde vormt een ruimtelijke begrenzing. Ook in Paesens zijn verschillende zichtlocaties vanaf de dijk aanwezig. De dijk zelf kent een markante bocht om een wiel, een kolkgat dat (op onbekend tijdstip) is ontstaan na een dijkdoorbraak. Dit wiel is als laaggelegen terrein in het landschap nog aanwezig, maar heeft door de ligging achter de bebouwing, nauwelijks invloed op het dorpsbeeld. Net als in De Oere vormen de grote kappen van boerderijen duidelijke bakens tussen de laagbouw in de lintstructuur.

Specifieke kenmerken archeologie en gebouwd erfgoed

Het late ontstaan van De Oere vanuit Paesens/Moddergat en de bescheiden groei in de loop van de geschiedenis zijn mede verantwoordelijk voor een beperkte functionele ontwikkeling geweest. De Oere was oorspronkelijk georiënteerd op de visserij en op de landbouw, alle voorzieningen van het dorp (kerken, school, molen etc.) zijn altijd aan Paesens verbonden geweest. Deze functionele eenzijdigheid weerspiegelt zich in de aard van de bebouwing die vrijwel geheel uit woonhuizen en een enkele boerderij bestaat. In het overige deel van Moddergat en in Paesens is het bebouwingsbeeld meer divers, door de daar aanwezige voorzieningen en door de aanwezigheid van jongere generaties bebouwing. De historische dorpskern van Moddergat heeft een hoge archeologische waarde. Op de FAMKE is te zien dat bij de historische kern van de dorpen moet worden gestreefd naar behoud in situ van archeologische waarden. Paesens heeft vijf gebouwde rijksmonumenten, Moddergat heeft er zeventien, met name voormalige visserswoningen, twee boethuisjes bestemd voor het herstellen van de visnetten en een reddingsboothuis uit 1878. De vissershuisjes kenmerken zich op hoofdlijnen door een éénlaagse bebouwing met een zadeldak tussen topgevels, waarvan het ene dakschild lager doorloopt ter plaatse van de (voormalige) bedsteden. Sommige gebouwen hebben een turfluik in de topgevel. De schouw ligt aan de kopse kant. Er waren één- en tweekamerwoningen. De huisjes dateren van de tweede helft van de achttiende eeuw tot de tweede helft van de negentiende eeuw (ongeveer 1864).

In 1883 voltrekt zich een stormramp die ervoor zorgt dat de vissersvloot van De Oere wordt weggevaagd. Na de ramp wordt de vloot gedeeltelijk weer opgebouwd maar de veel slechtere vangsten langs de Friese kust sindsdien, verhinderen dat de visserij opnieuw een belangrijk middel van bestaan wordt. In Paesens staat een laatromaanse kerk (Antoniuskerk) met bouwsporen uit verschillende perioden. Zuidelijk van de kern staat een koren- en pelmolen uit 1861, genoemd 'De Hond' naar de gevelsteen met voorstelling van een hond. Bij de molen staat een molenaarshuis.

Landschappelijke context

De lintbebouwing van Paesens-Moddergat heeft een markante ligging aan de voet van de zeedijk. Aan de zuidkant van het dorp ligt het weidse landschap van akkers en weilanden, maar de dorpsbebouwing is gedeeltelijk daarvan afgescheiden door stroken beplanting, vooral langs het centrale deel van het dorp. Voor de beide 'uiteinden' van het dorp, De Oere en Eastein geldt dat nauwelijks en beide onderdelen, met een overwegend historische bebouwing, kennen dan ook een fraaie landschappelijke ligging die niet of nauwelijks beïnvloed wordt door recente nieuwbouw. Molen De Hond en het nabijgelegen boerderijcomplex dragen hier op een iets verder afstand van Paesens eveneens aan bij.

Toekomstperspectief

Het onderdeel De Oere is een bijna museale situatie met vrijwel alleen historische bebouwing waarvan een gedeelte inderdaad ook als museum functioneert. In de zomer zijn er veel toeristen in het dorp en woningen zijn soms in eigendom van buitenlandse recreanten. Veel ontwikkelingen zijn hier echter niet te verwachten, behalve dat woningen lang te koop zullen staan. In Paesens/Moddergat zal de krimp zich waarschijnlijk meer voordoen. In Moddergat staan op de website Funda.nl 12 woningen te koop (8 vooroorlogs) en in Paesens 6 woningen (5 vooroorlogs).¹⁸

Krimplocaties De Oere

De uitgangspunten voor ruimtelijke ingrepen worden hier gegeven voor het onderdeel De Oere (het beschermde gezicht) en vervolgens voor het overige deel van Paesens/Moddergat. Voor het onderdeel De Oere gelden de hierna te noemen uitgangspunten voor het geheel van de bebouwing. Het hele bebouwde gebied is beschermd gezicht en dorpsonderdelen stammend uit de twintigste eeuw, waar andere uitgangspunten voor zouden kunnen gelden, zijn in De Oere niet aanwezig.

1 Samenvoegen van bestaande panden

- Samenvoegen van beeldbepalende panden en rijksmonumenten komt vaker voor om veranderingen in de woningvoorraad te bewerkstelligen met behoud van de historische karakteristiek. Daarmee is het een goede optie om de problematiek van leegstand aan te pakken, want kwaliteiten op objectniveau en stedenbouwkundig niveau blijven intact. Hoge eisen aan de kwaliteit van eventuele nieuwe verbindingen, tussenstukken en koppelingen tussen bouwvolumes gelden vanwege de vele waardevolle situaties (in object, structuur, relaties buitengebied) voor het gehele gebied van De Oere. Dit deel van het dorp is wat dat betreft gevoeliger voor veranderingen dan de rest van Paesens/Moddergat.
- Het is van belang dat panden die als afzonderlijk gebouw gebouwd zijn in architectuur ook als 'individueel' herkenbaar blijven in en na het proces van samenvoeging. Bij de visserhuisjes is het essentieel dat eventuele verbindingen, tussenstukken en koppelingen een ondergeschikt element blijven en goed inspelen op de karakteristiek.

2. Sloop van panden

- Sloop van panden zorgt voor gaten in de ruimtelijke structuur, tijdelijk dan wel permanent. Er is in De Oere sprake van een zekere mate van aaneengesloten karakter van de bebouwing, zonder dat er gesloten gevelwanden zijn ontstaan. Hier en daar zijn in De Oere ruime, grotendeels onbebouwde erven aanwezig, waardoor er een afwisseling van bouwvolumes en open ruimten van verschillende omvang bestaat. Sloop van een enkel pand in dit deel van het gebied tast deze karakteristiek niet wezenlijk aan, maar situaties op hoeken van straten en paden zijn gevoelig voor sloop door verstoring van de rooilijn in een bocht en daarmee onhelderheid van de structuur ter plaatse. Invullingen als tuin, openbaar groen of andere vorm van openbare ruimte (parkeerplaats, speelterrein) zijn denkbaar voor de vrijgekomen ruimte na sloop.
- Slopen kan het waardevolle bodemarchief ernstig aantasten, in het bijzonder bij het uitbreken van dieper stekende delen als kelders en dergelijke. Idealiter laat men bestaande funderingen in de grond zitten.

Ontwikkelingslocaties De Oere

3. Intensiveren/verdichten bebouwing

- De bestaande structuur en opbouw (rooilijn, massa, bebouwingsintensiteit, overgang naar landschap) in het beschermde dorpsgezicht als leidraad bij nieuwbouw.
- De waardevolle overgang van bebouwing in De Oere naar het achterliggende landschap en het zicht vanaf de dijk daarop beperken de mogelijkheden voor uitbreiding. Omdat De Oere een zeer gave historische nederzetting is, is terughoudendheid van belang.
- Ontwikkelingen binnen de kern van De Oere moeten rekening houden met de hoge tot zeer hoge archeologische verwachtingswaarde (zie beleid FAMKE).

¹⁸ Bron: Funda, september 2011.

4. Overgang dorp – buitengebied: Handhaven/versterken

- Bestaande overgang tussen De Oere en het buitengebied. Bij 'landschappelijke context' is geconstateerd dat hier nog een gave en goed zichtbare relatie aanwezig is.

Voor het onderdeel Moddergat (De Kamp) en Paesens gelden de bovengenoemde uitgangspunten in grote lijnen ook. De speelruimte is in dit gebied mogelijk wat groter dan bij De Oere, aangezien de bebouwingssamenstelling hier meer divers is en het historisch karakter op verschillende plekken minder uitgesproken is. Dit laatste geldt in het bijzonder voor de overgang van bebouwing naar het open landschap aan de zuidzijde van het dorp (met woningen uit de laatste decennia van de twintigste eeuw). De losse bebouwingsstructuur laat op veel plekken in de plattegrond ruimte voor samenvoeging van panden (mits oorspronkelijke eenheden herkenbaar blijven). Ook de op beperkte schaal toegepaste sloop van objecten zou zonder dat de historische structuur van het dorp daar fundamenteel door geschaad wordt plaats kunnen vinden. Bepaalde situaties blijven daarbij kwetsbaar, vooral wat de beeldwaarde betreft. Het gaat dan om panden op hoeken, in bochten, op splitsingen en entreesituaties.

Voor **Paesens** kan specifiek nog aandacht gevraagd worden voor het volgende:

- Het uitgangspunt bij het molenensemble rond molen De Hond is het handhaven en versterken van de landschappelijke kwaliteit. Die kwaliteit bestaat uit de ruimtelijk vrije ligging die reikt tot aan de bebouwingsgrens van Paesens (zicht op het dorp). Daarnaast geldt hier de handhaving van de zogenaamde molenbiotoop (vrije windvang). Beide uitgangspunten betekenen een belangrijke beperking van bouw- en aanlegactiviteiten in de nabijheid van de molen.
- Op de hoek van de entree (eind van de Mûnewei) van Paesens staat een 'rotte kies' die de omgeving in negatieve zin beïnvloedt. Behoud van het bestaande gebouw is een optie, al is het bouwtechnisch dermate slecht dat het sterk de vraag is of dit haalbaar is. Hoewel het een hoeklocatie is en daarmee in beginsel een markant punt in de dorpsplattegrond, hebben met name de aan de overzijde gelegen boerderij en het pand met horecagelegenheid meer zeggingskracht in het dorpsbeeld op deze locatie. Sloop zou dus kunnen zonder direct afbreuk te doen aan de markante entree van het dorp. Een groene invulling, al dan niet met aanvullende recreatieve functies, is daarom een optie. Een dergelijk beeldbepalende locatie kan dus op verschillende manieren ingevuld worden, met of zonder behoud van het bestaande pand. Daarom is te adviseren verschillende scenario's op te stellen en in overleg met betrokken partijen en bewoners te kijken naar een wenselijke invulling.

De entree van Paesens: een terras met uitzicht op een 'rotte kies'.

LITERATUUR EN AFBEELDINGEN

Literatuur

- Bade, T en G. Smid (2008), *Eigen haard is goud waard*, Arnhem 2008.
<http://www.belvedere.nu/download/1212412231eigen%20haard%20is%20goud%20waard.pdf>
- Berg, H.M van den., *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Noordelijk Oostergo, De Dongeradelen*, 's-Gravenhage 1983.
- Dun, van, P, 'Friese Doorlopers'. In: *Bouwen voor de smalle beurs, 100 jaar woningwet in Fryslân*, red. Weezel Errens, van, D., pp. 21-24, Leeuwarden 2002.
- Galema, A., 'Friese landverhuizing naar Amerika in de negentiende eeuw'. In: *Gevierde Friezen in Amerika*, red. Haan, de, P. en K. Huisman, pp. 31-34, Leeuwarden 2009.
- Gemeente Dongeradeel, *Discussienota leefbaarheid en wonen gemeente Dongeradeel*, Dokkum 2010. <http://www.dongeradeel.nl/index.php?mediumid=3&pagid=111>
- Het Oversticht, *De Noordoostpolderdorpen, DNA van een dorp als bouwsteen voor de toekomst*, Zwolle 2010.
- Karstkarel, P., *Alle Middeleeuwse kerken van Harlingen tot Wilhelmshaven*, Leeuwarden/Groningen 2007.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), *Kiezen voor karakter, Visie erfgoed en ruimte*, Den Haag 2010. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/06/15/beleidsvisie-kiezen-voor-karakter-visie-erfgoed-en-ruimte.html>
- *Monumenten in Nederland. Fryslân*. Zeist/Zwolle, 2001.
- Nationaal Restauratie Fonds (NRF), *Investeren in monumenten*. Hoevelaken 2010.
<http://www.restauratiefonds.nl/restauratiefonds/publicaties/paginas/rapporten.aspx>
- Noomen, P.N., *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners*, Hilversum 2009.
- Planbureau voor de Leefomgeving, *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland*, Den Haag/Bilthoven 2010.
- PRC/SEV, *Aanvalsplan Krimp Holwerd*, Rotterdam 2010.
- Provinciale Planologische Dienst in Friesland, *De ruimtelijke ontwikkeling van het Friese Platteland*, Leeuwarden 1966.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), brochure *Bouwhistorie Werkt!*
<http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/bouwhistorisch%20onderzoek%20werkt!.pdf>

Internet

- *Beschermde stads- en dorpsgezichten*
<http://www.cultureelerfgoed.nl/monumenten/stads-en-dorpsgezichten>
- *Cultuurhistorische Kaart Fryslân (CHK2)*
<http://www.fryslan.nl/chk>
- *Friese Archeologische Monumentenkaart Extra (FAMKE)*
<http://www.fryslan.nl/famke>
- *Funda*
<http://www.funda.nl>
- *Kennisinfrastructuur Cultuurhistorie (KICH)*
<http://www.kich.nl>
- *Krimp dossier gemeente Dongeradeel*
<http://www.dongeradeel.nl/index.php?mediumid=3&pagid=111>
- *Monumentenregister*

- <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>
- *Nieuwe kijk op Delfts Rood*
<http://www.denieuwekijk.nl/project-4.htm>
- *Polderdorpen*
<http://www.polderdorpen.nl/>
- *Stinsen in Friesland*
<http://stinseninfriesland.nl>

Afbeeldingen en illustraties

Molkwerum 1718 (p. 9): Hilarides, J., Fries Scheepvaartmuseum

Molkwerum 1933 (p. 9): Kadaster, Bonneblad, kaartnr. 197, Stavoren

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,

- Foto's: Jos Stöver en Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Historische kaartmateriaal: toelichtingen aanwijzingsbesluit beschermde dorpsgezichten
- Kaarten 'Cultuurhistorische Kernkwaliteiten' (Peter Timmer)
- Kaart 'Beschermd cultureel erfgoed', bijlage 2 (Bart Broex)

Staten Metslawier (p. 24): Stinsen en States in Friesland, <http://www.stinseninfriesland.nl>

Toelichting legenda kaarten 'Cultuurhistorische Kernkwaliteiten'

Kerkterp: globale weergave van de terp die voornamelijk bestaat uit kerkelijke gebouwen en opstallen (kerkhof), inclusief de directe omgeving. Het gebied is op basis van ruimtelijke kenmerken tijdens veldwerk vastgesteld, de feitelijke geomorfologische terpsituatie (en archeologische waarde) betreft een groter gebied.

Dorpsterp/handelsterp: globaal het gebied waarover de dorpsterp zich uitstrekt en waarop de historische dorpsplattegrond zich heeft ontwikkeld. Het gebied is op basis van ruimtelijke kenmerken tijdens veldwerk vastgesteld, de feitelijke geomorfologische terpsituatie (en archeologische waarde) betreft een groter gebied.

Straatwand: gesloten straatwand, gevormd door de voorgevels van nagenoeg aaneengesloten bebouwing.

Lintbebouwing: lang lint van bebouwing, vaak langs een uitvalsweg van en naar de dorpskom en overwegend met een historisch bebouwingsbeeld (door latere uitbreidingen kan het lint inmiddels zijn opgenomen in grotere bebouwingsstructuur en minder herkenbaar zijn geworden)

Delfts Rood: traditionele bouwstijl, bestaande uit rode baksteen en rode dakpannen. Deze bouwstijl wordt in Friesland wel 'Delfts Rood' genoemd vanwege de relatie met de Delftse School-architectuur.

Landmark, regionaal: markant gebouw, naar architectuur, en/of stedenbouwkundige betekenis, en/of volume (met name hoogte) en met een regionale zeldzaamheidswaarde (voorbeelden: kerken, scholen, (voormalige) fabrieken, molens)

Landmark, lokaal: idem, maar algemener voorkomend (met name woonhuizen, boerderijen)

Vrije ligging/zichtvlak: zichtrelatie van het dorp met het omringende (weidse) landschap en, omgekeerd zichtrelatie vanaf het (open) landschap op de historisch-ruimtelijke kenmerken (bebouwing, groen, water, silhouet).

Molenensemble: cluster bijeengelegde bedrijfs- en eventueel woongebouwen, samenhangend met de aanwezigheid van een windmolen. Vanwege de windvang kenden dergelijke clusters een vrije ligging, dus op enige afstand van overige (dorps)bebouwing en van opgaand groen. De opgenomen cirkel komt niet overeen met de molenbiotoop (volgens de richtlijn van de Vereniging Hollandse Molen), maar is bedoeld om de landschappelijke setting te duiden.

Bijlage 1: Typologie van de dorpen

In de analyse van de krimp bij de vier beschermde gezichten van Dongeradeel speelt het benoemen van de kernkwaliteiten een centrale rol. Onderdeel daarvan is het duiden van het dorptype bij de vier beschermde situaties en de daarmee verbonden ruimtelijke kenmerken.

Van de in deze studie onderzochte vier dorpen moeten Holwerd, Metslawier en Ee als dorptype tot de categorie terpdorpen worden gerekend. Moddergat is typologisch als wegdorp aan te merken (Cultuurhistorische Kaart, Fryslân), hoewel de dorpskern daar naadloos overgaat in die van het terpdorp Paesens.

Het wegdorp

Bij het wegdorp is een weg de meest dominante factor in de plattegrond. Het merendeel van de (oorspronkelijke) dorpsbebouwing ligt daaraan en de plattegrond heeft daardoor een langgerekt karakter. Deze bewoningsas heeft zich in sommige gevallen tot een lengte van verscheidene kilometers ontwikkeld, maar ook veel kortere assen van enkele honderden meters komen voor. Het type wordt op de Cultuurhistorische Kaart Fryslân ook als streekdorp aangeduid. Variaties binnen dit type komen voor waar een kanaal of wetering het lineaire element vormt waarlangs de bebouwing zich heeft ontwikkeld.

De ruimtelijke opbouw binnen de lintbebouwing van een wegdorp vertoont enkele variaties. De bebouwing kan aan één zijde van de weg liggen, maar de weg kan ook tweezijdig zijn bebouwd. Een tweede onderscheid is de onderlinge situering van de bouwwerken: deze kunnen dicht naast elkaar liggen, onafhankelijk van de onderliggende landelijke verkaveling (de zogenaamde burenbinding) of de ligging wordt bepaald door de binding van de bebouwing aan de (eigen) grondkavel, de zogenaamde landbinding. Bij burenbinding ligt de bebouwing dicht naast elkaar, bij landbinding ligt er veel meer ruimte tussen de afzonderlijke huizen en boerderijen. De landbinding komt vooral voor bij boerderijen, de binding van het bedrijf aan de eigen kavel heeft een functionele achtergrond.

In de verspreiding van de bebouwing langs de weg kunnen verschillen in dichtheid en concentraties optreden. In sommige lintdorpen is komvorming opgetreden: er heeft verdichting van de bebouwing op attractieve punten plaatsgevonden, bij voorbeeld waar zich voorzieningen bevinden of rond verkeersknooppunten (vaak vallen deze twee samen). Verdichtingen kunnen verder plaatsvinden langs zijwegen of langs een tweede as, evenwijdig aan de (hoofd)weg. Dorpsuitbreidingen in de loop van de twintigste eeuw vinden, net zoals bij andere dorpstypen, niet meer plaats door de groei van de lintbebouwing langs de bestaande weg, maar door de aanleg van woonwijken, gewoonlijk 'achter' en aansluitend op de bestaande bebouwing van het oorspronkelijke bebouwingslint (Wet op de lintbebouwing, 1937). Daarmee worden de principes achter het oorspronkelijke type nederzetting verlaten.

Het wegdorp komt in Friesland vooral voor in de zand- en veenstreken, het is daar het meest voorkomende dorptype. Moddergat en Paesens zijn dan ook te beschouwen als zeldzame voorbeelden van dit type in het terpengebied. De typologie van Paesens is bijzonder, aangezien een terp, ter plaatse van de dorpskerk, de vermoedelijk oudste fase representeert. Daar is de verhoging van de terp nog enigszins herkenbaar. Bij de ontwikkeling tot een dorp is de terp echter niet een dominante factor in de plattegrond geworden, maar de voet van de zeedijk, waardoor het meer de ruimtelijke kenmerken van een wegdorp dan een terpdorp heeft.

Het terpdorp

Het terpdorp is met het wegdorp het meest verbreide dorptype in Friesland en het terpdorp geldt als het meest karakteristieke, aldus de toelichting op de Cultuurhistorische Waardenkaart van de provincie. De verspreiding van de terpdorpen in Friesland is vrijwel uitsluitend beperkt tot de

kleistreken en enkele aangrenzende klei op veen gebieden en het type komt, naast Friesland, ook in Groningen en Noord-Duitsland voor. Buiten het Noord-Nederlandse en Duitse kustgebied treffen we ook terpen rond de voormalige Zuiderzee en in het rivierengebied aan.

Alleen al in Friesland gaat het om vele tientallen dorpsterpen. Naast dorpsterpen, plaats gevend aan meerdere huizen of boerderijen, liggen in het Friese landschap ook nog eens honderden huisterpen verspreid, elk plaats biedend aan één boerderij of huis.

Ook in Dongeradeel kan het overgrote deel van de dorpen tot het type van het terpdorp worden gerekend. Van de 28 dorpen in de gemeente behoren alleen Moddergat (wegdorp), Ezumazijl (zijldorp) en Oosternijkerk ('overig') niet tot dat type.

Het terpdorp is opgebouwd uit een aantal onderdelen die zich op verschillende wijze in de dorpen presenteren. Een specifieke combinatie van componenten bepaalt steeds het unieke karakter en beeld van elk dorp, tegelijkertijd maakt de aanwezigheid van gelijksoortige kenmerken in verschillende dorpen dat deze onderling verwantschap vertonen, als type gedefinieerd kunnen worden en, tot op zekere hoogte, vergelijkbaar met elkaar zijn.

De ruimtelijke hoofdkenmerken van een terpdorp

Bij de analyse van het dorpstype kunnen de ruimtelijke kenmerken in enkele hoofdgroepen worden onderverdeeld. Het gaat om:

A de *terp*, de woonheuvel en het meest specifieke kenmerk van dit dorpstype (met als subkenmerken hoogte, vorm, mate van afgraving)

B de ruimtelijke structuur op en direct rond de *terp*, bestaande uit de *percelering* (het patroon en de richting van de akker- en weidepercelen), *infrastructuur* (het patroon van wegen, paden, waterlopen, spoorlijn) en de *bebouwingsstructuur* (patroon en dichtheid, bepaald door ligging van de bebouwing ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de infrastructuur)

C de *bebouwing* (aard en schaal van de afzonderlijke objecten, aanwezigheid van bijzondere objecten, landmarks, aanwezigheid van sporen verdwenen bebouwing)

De huidige ruimtelijke kenmerken van de dorpen zijn het product van processen die in de tijd sterk uiteen kunnen lopen. Sommige onderdelen kennen een ouderdom van verscheidene eeuwen, zoals de woonheuvel zelf. Deze ontwikkelde zich op zijn vroegst vanaf de zesde eeuw voor Christus tot aan ongeveer de twaalfde eeuw na Christus. Het andere uiterste in de tijd vormen de ontwikkelingen die juist de laatste honderd of vijftig jaar sterk bepalend zijn geweest voor het huidige voorkomen. Dit geldt bij voorbeeld voor een belangrijk deel van de bebouwing. Naast de bouwdatum speelt ook het recente beleid hier een rol, in de vorm van bescherming, herstel en restauratie uit de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. De keuze destijds om in historische dorpskernen de verkrotting om te zetten in een beleid van herstel en restauratie in plaats van afbraak en nieuwbouw zijn bepalend geweest voor het huidige karakter en aanzien van de dorpskernen.

Een nadere toelichting op de kenmerken:

De Terp

De hoogte

De woonheuvel zelf is het meest kenmerkende deel van het terpdorp: dit maakt het terpdorp uniek ten opzichte van overige dorpstypen. De verhoging van woonplaatsen vond gewoonlijk in meerdere fasen plaats tot aan de elfde à twaalfde eeuw, toen een begin werd gemaakt met de aanleg van

dijken. De oorsprong van de aanleg kan in verschillende perioden liggen, waardoor gesproken kan worden van verschillende generaties terpen. De meeste terpen zijn namelijk op kwelderruggen aangelegd, die de zee in van noord naar zuid lopende reeksen afzette. De meer landinwaarts gelegen kwelderruggen kunnen eeuwen ouder zijn dan de ruggen die dicht bij de huidige kust liggen. De oudste nederzettingen op de kwelderruggen dateren van de zesde eeuw voor Christus. Met het opwerpen van terpen begon men niet lang daarna. Hoe dan ook behoren de terpen tot de oudste permanent bewoonde plekken van Nederland.

De aanleg van terpen vond plaats op plaatsen in het landschap die van nature al wat hoger lagen. De kwelderruggen zijn al genoemd. Maar ook werd gebruik gemaakt van pleistocene hoogtes, die in dit gebied soms bijna dagzoomend zijn. Dit is niet lang geleden vastgesteld voor de terp Oostrum, even ten oosten van Dokkum. Hier waren de terpbewoners overigens niet de eerste mensen in het gebied. Op de pleistocene zandkop onder de terp werd namelijk een nederzetting van de Trechterbekercultuur aangetroffen (ca. 4350 tot 2800/2700 v.Chr). Ook voor andere terpen zijn aanwijzingen dat de pleistocene ondergrond als basis diende (Bornwird, Wetzens).

De dorpsterpen zijn in de meeste gevallen ontstaan door het aaneengroeien van dicht bijeengelegen huisterpen. De huidige hoogte van de Friese dorpsterpen varieert in de meeste gevallen van twee tot vijf meter + NAP (waarbij de directe omgeving in het algemeen op enkele decimeters onder of boven NAP ligt). Maar terphoogtes van enkele decimeters met aan de andere kant een uitschieter tot bijna negen meter (Hoogebeitum) komen ook voor. De hoogte en omvang van de heuvel zijn van belang voor de herkenbaarheid van het dorpsstype.

Bij terpen van geringe hoogte is ook de omvang meestal gering: hoogteverschillen bestaan nauwelijks en het beeld van een historische dorpskern op een heuvel is hier dan ook niet aanwezig. In Dongeradeel gaat deze situatie bij voorbeeld op voor Oosternijkerk, Ternaard, Nes en Hantumhuizen. Mogelijk bestaat er een relatie tussen de hoogte en omvang van de terp en de ouderdom van de woonheuvel: de laatst ontstane heuvels zijn het minste gegroeid en daarmee het laagst gebleven.

Terpen met een hoogte van enkele meters en met een doorsnede van enkele tientallen tot honderd à tweehonderd meter of meer, lagen gewoonlijk als licht glooiende heuvels in het landschap. De terp was goed zichtbaar in het landschap en de dorpsbebouwing daarop lag duidelijk hoger dan de omgeving. Dit beeld veranderde na ca. 1850 in veel gevallen, toen van de meeste terpen de onbebouwde delen zijn afgegraven vanwege de vruchtbare terpaarde, die onder meer werd gebruikt ter bemesting van te ontginnen zand- en veengronden in Oost-Friesland en Drenthe. Het egale, lichtglooiende karakter van de heuvel veranderde daardoor in een samenstel van afgegraven terreinen, begrensd door steil oplopende onvergraven delen waar bebouwing en wegen lagen. Het hoogste deel van de terp, met daarop de kerk, is gewoonlijk blijven bestaan en levert nu markante hoogteverschillen op met de direct daaraan grenzende terreinen (voorbeeld in Dongeradeel: Aalsum, Wetzens). De (diep) afgegraven terpdelen zijn meestal als weiland in gebruik. In de winter ligt hier vaak de ijsbaan van het dorp.

De vorm

De plattegrondvorm van de terpen varieert van (vrijwel zuiver) rond tot vierkant en tussenvormen daarvan. Ook ovale en langwerpige vormen komen voor. Bij de ronde variant gaat het in sommige dorpen om een opmerkelijk en tot de verbeelding sprekende gave cirkelvorm, waarbij de cirkel gevormd wordt door een weg of pad op de voet van de terp.

De plattegrondvorm heeft een samenhang met de wegen- en paden-, en verkavelingstructuur op de terp en er bestaat ook een zekere samenhang met de terphoogte. Een uitgesproken voorbeeld daarvan is de zojuist genoemde (vrijwel zuiver) ronde vorm, gemarkeerd door de cirkelvormige ringweg aan de voet van de terp, waarop aan de buitenzijde dikwijls nog valgen aansloten, wat

hoger aangelegde velden, waarop van oudsher geakkerd werd. Op de terp is een radiaire of straalsgewijze indeling van de verkaveling en padenstructuur, die zich overigens tot ver buiten de terp in het landschap kan voortzetten (Aalsum, Foudgum, Brantgum, Wetsens, Oostrum). Het middelpunt van die verkaveling is het hoogste punt van de terp. Dikwijls werd op deze hoogste plek in de loop van de middeleeuwen de dorpskerk gebouwd. Gewoonlijk gaat het hier om terpen van een aanzienlijke hoogte, met een top van ca. vier meter (voorbeelden in Dongeradeel: Aalsum, Foudgum, Wetsens), tot wel negen meter (Hogebeintum, gem. Ferwerderadiel).

Bij de vierkant ingedeelde terpen gaat het gewoonlijk om woonheuvels met een geringere hoogte (voorbeelden: Nes, Ternaard, Hantumhuizen). Deze zijn in de regel wat jonger dan de ronde of ovale terpen (vergelijk: Hantum is oude ronde terp, Hantumhuizen is de jongere, rechthoekige ontwikkeling). Een derde subtype is de langgerekte terp in combinatie met een dichte bebouwing, een type dat in de literatuur bekend staat als 'handelsterp', die in verschillende gevallen is uitgegroeid tot een stedelijke nederzetting of 'vlecke', een typisch Friese aanduiding voor een groot dorp met stedelijke trekjes. Holwerd is hier het uitgesproken voorbeeld van, evenals Dokkum op de oevers van de Ee, overigens de enige plaats die in de middeleeuwen stadsrechten kreeg.

Archeologie

Het zal niet verbazen dat terpdorpen een hoge archeologische waarde hebben. In het ophogingspakket bevinden zich immers de resten van eeuwen bewoningsgeschiedenis. De oudste lagen van dit bodemarchief kunnen teruggaan tot aan het begin van onze jaartelling. Niet voor niets hebben de dorpskernen van Holwerd, Ee, Paesens-Moddergat en Metslawier op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) en de Friese Archeologische Monumenten Kaart Extra (FAMKE) de status van terreinen met een hoge tot (deels) zeer hoge archeologische waarde. Op de FAMKE zijn (grote delen van) de dorpskernen van Holwerd, Paesens-Moddergat, Metslawier en Ee gebieden waar naar behoud moet worden gestreefd. Een en ander beperkt zich niet tot alleen de voornoemde plaatsen. Verreweg de meeste terpdorpen in Dongeradeel hebben een hoge archeologische status, iets waarmee in ontwikkelingsplannen terdege rekening moet worden gehouden.

Plattegrond en infrastructuur van een terpdorp

Het stratenpatroon

In het patroon van landwegen en paden op en rond de terp is de ringweg op of langs de voet van de terp een dominant ruimtelijk gegeven. Het achttiende en negentiende-eeuwse kaartmateriaal van Dongeradeel laat zien dat een weg of pad op de voet in het overgrote deel van de terpdorpen aanwezig is (Grietenijkaart naar Schotanus 1718; kadastrale minuutplans ca. 1830; Grietenijkaart naar Eekhoff, 1853). Al naar gelang de grondvorm van de terp heeft de ringweg een ronde of vierkante vorm dan wel een mengvorm van beide. In enkele gevallen heeft de ringweg op de voet een opvallend regelmatig cirkelvormig beloop (Aalsum, Wetsens, Brantgum). Op de ringweg sluit het interlokale wegennet aan, binnen de ringweg vormt een net van korte wegen en paden voor de verbindingen op de terp. Naast de ringweg op de voet van de terp komt in veel gevallen een tweede ringweg of –pad voor die rond het kerkhof loopt. Bij terpen met een radiaire aanleg, past ook het wegen- en padenpatroon daarin, met de kerk op de top van de terp als middelpunt.

Op handelsterpen is een ander patroon van wegen en paden aanwezig: hier is één straat over de lengterichting van de langwerpige het hoofdelement in de structuur, met een stelsel van ondergeschikte paden daaraan gekoppeld. Een ringweg aan de voet ontbreekt hier of is in ieder geval een veel minder dominant ruimtelijk gegeven in de plattegrond.

De hier beschreven structuur betreft de historische kern van de dorpen. De dorpsplattegronden uit de achttiende en negentiende eeuw zijn ook op de topografische kaarten uit de eerste helft van de

twintigste eeuw nog moeiteloos te herkennen want uitbreidingen deden zich tot dan toe maar in beperkte mate voor en de ruimtelijke structuur veranderde hooguit op details (enige verdichting in de vorm van nieuwe panden en aanbouw en verbouw aan bestaande panden).

Voor zover groei van het dorp plaatsvond sinds het eind van de negentiende eeuw ging het vooral om lintbebouwing aan bestaande uitvalswegen, een vorm van uitbreiding die typerend is voor de periode tot ongeveer 1925, maar daarna bij stedenbouwkundigen uit de gratie raakte. Daarnaast kwamen de eerste als zodanig opgezette woonwijken tot stand. De wijken bestonden uit enkele rijtjes of blokken eengezinswoningen met een stratenplan dat niet meer gebaseerd was op de bestaande verkavelingen of padenstructuur ter plaatse, maar een eigen stedenbouwkundige opzet kende. Na de Tweede Wereldoorlog zet dorpsuitbreiding zich voort, dan alleen nog in de vorm van (kleine) woonwijken. De toegepaste typologie en architectuur van de woningen zowel uit de periode voor als uit de periode na de Tweede Wereldoorlog onderscheid zich in enkele typen, vooral op grond van hun architectuur. Onder de paragraaf 'bebouwing' wordt hier dan ook verder aandacht aan besteed.

Vergelijking van verschillende twintigste-eeuwse edities van de topografische kaart laat zien dat uitbreidingen zich vooral voordeden bij de dorpen in de gemeente die al tot de grotere behoorden (Holwerd, Ternaard, Hantum, Anjum, Metslawier, Ee). In die gevallen overtreft de oppervlakte uitbreiding vaak die van de historische kern op de terp. In de allerkleinste dorpen, waar ook de agrarische functie nog sterk domineert trad niet of nauwelijks uitbreiding op (Moddergat, Aalsum, Bornwird, Wetsens, Waaxens).

Aanpassing van de wegenstructuur aan het intensiever wordende gemotoriseerde verkeer zorgt voornamelijk in de jaren zeventig en later in de twintigste eeuw voor nieuwe asfaltlinten door het landschap (N358 Ternaard – Ee; N361 Dokkum – Lauwersoog). Soms zijn nieuwe wegen aangelegd in samenhang met de ruilverkaveling die in de jaren zeventig van de twintigste eeuw plaatsvond. Deze nieuwe tracés lopen buiten de dorpen om, waardoor de historische structuur en bebouwing niet beïnvloed worden door de toenemende verkeersdruk. De verbetering van de N365 voor het tracégedeelte Dokkum – Holwerd vond in twee etappes plaats. Ca. 1860 werd een nieuwe verbinding op of vlak langs de terpen van Waaxens, Foudgum en Brantgum aangelegd. Ongeveer een eeuw later werd dit tracé sterk verbreed. Die aanleg is in de huidige opvatting een voorbeeld van een slechte inpassing in het landschap, want het brede wegprofiel dwars over deze terpen houdt geen rekening met de bestaande historische structuur.

De vaart of opvaart

Naast het net van landwegen en paden voor het vervoer over land dienen waterwegen te worden genoemd. Tot diep in het midden van de negentiende eeuw was het verkeer te water belangrijker voor interlokale verbindingen dan het landverkeer. Het net aan trekvaarten onderging met name in de zeventiende eeuw forse uitbreiding en verbetering. Op het vroeg negentiende-eeuwse kaartmateriaal zien we dan ook stevast dat de terpdorpen per vaart of opvaart bereikbaar zijn. Een opvaart is een vaart die dwars op een (hoofd)vaart is aangelegd. Het was vaak de benaming voor de vaart waarlangs terpaarde werd weggevoerd. De vaarten bij de dorpen liepen vaak tot aan de voet van de terp door, en waren daar voorzien van een haventje, loswal of kade. In sommige dorpen had zich een bescheiden ontwikkeling van bedrijfsgebouwen rond de haven voorgedaan. Met de overgang van scheepvaartverkeer naar landverkeer raken de vaarten en loswallen in onbruik en in veel gevallen veranderen ze door gebrek aan onderhoud en door een ander gebruik en inrichting onherkenbaar. Bij verscheidene vaarten wordt zelfs het laatste deel gedempt, de demping hangt vaak samen met dorpsuitbreiding in de twintigste eeuw. In het overgrote deel van de Friese terpdorpen neemt de vaart plus haven, de ooit zo belangrijke levensader, in het huidige dorpsbeeld dan ook een ondergeschikte plek in en is soms niet eens meer terug te vinden in de plattegrond.

De spoorlijn

Een spoorlijn door Noordoost-Friesland is van belang geweest tussen 1901 en 1975 en heeft in de plattegrond van enkele dorpen sporen achtergelaten. De lijn liep van Leeuwarden naar Dokkum met een grote boog via Holwerd en Ternaard. De lijn werd in 1913 doorgetrokken naar Anjum. Tot 1935 werd er op dit laatste dorp met passagiers gereden, tot 1972 op Dokkum met vracht. De rails zijn daarna opgebroken, het baanvak is op verschillende plekken in het landschap nog traceerbaar. Hier en daar staan buiten de dorpen nog stationnetjes, al dan niet als zodanig herkenbaar. Straatnamen in verschillende dorpen herinneren nog aan deze vorm van vervoer en aan de ligging van de stations.

De bebouwingsstructuur van een terpdorp

De kaart van Schotanus, uitgegeven in 1718, geeft globaal de bebouwingsstructuur op de terpen aan. Dit is voor de meeste dorpen de vroegst bekende plattegrond, die de globale plattegrondkenmerken aangeeft. Maar de detaillering op deze kaart is te gering om heel gerichte uitspraken te doen over de dichtheid en aard van de bebouwing. Daartoe lenen de kadastrale minuutplannen van rond 1830 zich beter. De dorpsstructuren uit 1718 komen vrijwel altijd overeen met die uit ca 1830: de structuur is gedurende een eeuw gelijk gebleven. Door de grote mate van gedetailleerdheid zijn voor de bebouwingsstructuur in ca 1830 verdergaande conclusies mogelijk.

Een algemeen kenmerk voor de terpdorpen zijn vooral de wisselende dichtheden en de vrij onregelmatige ligging van de huizen en boerderijen op de terpen. De bebouwing bestaat voornamelijk uit vrijstaande huizen en boerderijen in een wisselende rooilijn. Aaneengesloten straatwanden komen sporadisch voor in alleen de grootste dorpen, zoals Anjum en Ee, bij voorbeeld langs de paden van de rand van de terp naar de kerk. Een ander voorbeeld is Holwerd. De hoofdstraat over deze handelsterp is een dichtbebouwde as met gesloten gevelwanden.

In de periode na 1830 treedt bijna overal een zekere verdichting in de bebouwing op, maar de structuur, bestaande uit vrijstaande panden, onderling gescheiden door tuinen en paden verandert er niet wezenlijk door en blijft een constante factor tot in de huidige situatie. Behalve door nieuwe bouwvolumes verdicht de bebouwing zich door aanbouwen en uitbouwen aan bestaande panden. De kleinste dorpen zijn opgebouwd uit zeer verspreid staande boerderijen en woonhuizen die in verscheidene gevallen ruimtelijk gestructureerd zijn langs de ringweg op de voet van de terp (Aalsum, Foudgum, Brantgum, Wetsens). Ten opzichte van situatie rond 1830 is nadien niet of nauwelijks verdichting opgetreden.

De ruimtelijke structuur van Metslawier, Ee en Holwerd

De ruimtelijke structuur van de terpdorpen Metslawier, Ee en Holwerd en de ruimtelijke ontwikkelingen van de afgelopen twee eeuwen in deze dorpen passen volledig in de hierboven beschreven typering. De terpen van Metslawier en Ee zijn beide onregelmatig ovaal van vorm. De indeling op de terp aan de hand van de padenstructuur en percelering te beschouwen als een mengvorm van rond en vierkant. Paden van de rand van de terp naar het middelpunt zijn op beide terpen aanwezig.

De terp van Holwerd is een uitgesproken representant van de handelsterp, in combinatie met een aparte kerkterp. De ligging van het terpenduo in het landschap is markant en tamelijk uniek in de provincie: de handelsterp sluit aan weerszijden aan op de middeleeuwse zeedijk die tot 1580 die rol vervulde. Het noordelijk deel van de handelsterp plus de kerkterp lagen tot die aanleg dan ook buitendijks. Met de aanleg van een nieuwe, noordelijker gelegen dijk kwamen beide terpen geheel binnendijks te liggen. In 1830 (en daarvoor) ligt de dorpsbebouwing grotendeels op de terp en

voor een klein deel direct daarbuiten, langs de uitvalswegen. Uitbreiding buiten deze locaties van enig formaat vindt in de twintigste eeuw plaats. Op de terpen van Ee en Metslawier verdicht de bebouwing zich in de loop van de negentiende en twintigste eeuw, zonder dat het patroon van verspreid op de terp liggende huizen en boerderijen, en de ruime aanwezigheid van particuliere tuinen verloren gaat. In Holwerd is het dichtbebouwde karakter op de terp in 1830 al aanwezig en vindt een forse uitbreiding in zuidoostelijke richting plaats.

In alle drie dorpen zijn de uiteinden van de (op)vaart over enkele tientallen meters gedempt, ook hier waarschijnlijk in samenhang met de groei van het dorp, gecombineerd met het in onbruik raken van de vaart. Een schaarse herinnering aan de scheepvaart is het langgerekt gebouwcomplex aan de Aylvawal te Holwerd, dat aan een bocht van de Holwerdervaart lag en begin negentiende eeuw als accijnshuis dienst deed (Van den Berg, p. 101). Verder herinnert in de andere dorpen een enkele straatnaam aan de vroegere scheepvaartactiviteiten (Skipfeartsein, Metslawier; Haven, Ee).

De spoorlijn door Noord-Friesland heeft in Holwerd en Metslawier sporen achtergelaten in de vorm van het voormalige, al dan niet sterk verbouwde stationsgebouw plus emplacement (Holwerd).

Bebouwing, openbaar en particulier groen op de terp

Historische bebouwing

Het merendeel van de huidige bebouwing op terpen draagt bij aan het historische bebouwingsbeeld. Dat geldt voor veel terpdorpen, maar in het bijzonder de beschermde gezichten, waar het beleid van de afgelopen decennia gericht is geweest op het in stand houden van de historische structuur en het historisch bebouwingsbeeld. De huidige bebouwing op de dorpsterpen dateert voor een groot deel in oorsprong uit eind achttiende en de negentiende eeuw en bestaat voor het grootste deel uit woonhuizen, merendeels vrijstaand en overwegend bestaand uit één laag met kap; incidenteel komen twee lagen met kap voor. Huizen met topgevels en een zadeldak daartussen is een veelvoorkomend type. Boerderijen zijn relatief het sterkst vertegenwoordigd in de kleinste dorpen, daar bepalen zij nog voor een belangrijk deel het bebouwingsbeeld. Op grotere terpen domineren woonhuizen het beeld.

Van groot belang voor het huidige bebouwingsbeeld op de terp is het herstel- en beschermingsbeleid in de jaren zestig tot tachtig van de twintigste eeuw geweest. Toen is in een periode van toenemende welvaart, hogere wooneisen en een verouderd, deels verkrot bouwbestand in sommige dorpen gekozen om het historisch bouwbestand en de historische structuur als uitgangspunt te nemen voor dorpsvernieuwing. Er zijn herstel- en restauratieprogramma's voor de panden uitgevoerd en er is met het instrument beschermd gezicht een kader geschapen voor een planologische bescherming van de drie terpdorpen Holwerd, Metslawier en Ee en het dijkdorp De Oere/Moddergat.

De kerk

Als bijzonder bouwkundig element, tevens van groot stedenbouwkundig belang, komt in de eerste plaats de kerk op de terp in aanmerking. Vaak gaat het hier om een in oorsprong middeleeuws gebouw. Van verscheidene kerken in Dongeradeel dateren de oudste delen uit de twaalfde (tufsteen) en dertiende eeuw (tufsteen en baksteen), maar in een sommige gevallen, zoals te Metslawier en Holwerd gaat het om een namiddeleeuwse herbouw. De locatie van het gebouw op het hoogste punt van de terp en vaak centraal in de dorpsbebouwing en in de plattegrond gelegen, maakt van dit gebouw het middelpunt van de ruimtelijke structuur maar is tevens illustratief voor de centrale positie van dit instituut in de toenmalige maatschappij. Een uitzondering op deze typologie wat betreft de locatie is Holwerd, waar de kerk juist excentrisch van het dorp ligt, op een eigen terp.

Particulier en openbaar groen op de terp

De ruimte op de terp wordt behalve door bebouwing in beslag genomen door particuliere tuinen, die veelal worden begrensd door heggen, of een hekwerk. Essentieel voor het huidige beeld is de aanwezigheid van erfscheidingen in de vorm van lage hagen (liguster, duindoorn, haagbeuk) en lage hekwerken. Door de geringe hoogte van de erfscheidingen zijn overzichten en doorzichten in de dorpskernen goed mogelijk. De open structuur en de afwisseling van woonhuizen, particulier groen, paden en straatjes is daardoor optimaal beleefbaar. Voor handelsterpen geldt een afwijkend beeld: langs de lengteas, en soms ook op andere delen van de terp zoals in Holwerd staat een aaneengesloten dichte bebouwing. Het dorpsbeeld heeft hier, veel meer dan in Ee en Metslawier een stenig karakter waarin particulier groen een minder prominente rol speelt. Openbaar groen op de terp doet zich vooral voor in de vorm van het kerkhof rond de kerk. Ook hier bestaat de erfscheiding uit lage hekken of heggen, afgewisseld met bomen.

De stins en de state

Een ander bijzonder element op of in de directe nabijheid van de terp is de stins of de state (of de terreinen waarin resten daarvan aanwezig zijn. In Friesland lagen ooit ca. 470 stinzen en states, in Dongeradeel ging het om ca. 36 exemplaren. De begrippen stins en state overlappen elkaar gedeeltelijk maar bij het stins gaat het vooral om de verdedigende functie, bij een state om de adellijke status. Soms liggen deze complexen in de dorpskernen, op de terp, maar verreweg de meeste bevinden zich in de directe nabijheid van de terp. De huizen, vaak met een landhuisachtige allure en soms voorzien van ruime parken, waren in het geval van de stins van middeleeuwse oorsprong. Samen met de latere states hebben ze tot aan de afbraak in de achttiende en negentiende eeuw deel uitgemaakt van het dorpsbeeld. Deze situatie is in vrijwel heel Friesland verdwenen, maar in een enkel geval heeft de stins of state sporen achtergelaten in de ruimtelijke structuur. Metslawier is daar een duidelijk voorbeeld van, met het omgrachte terrein van de voormalige Uniastate op de terp. Bij Waaxens is het omgrachte terrein van de Sjujxmastins nog gemakkelijk te herkennen, niet in de laatste plaats omdat het poortgebouw hier bewaard is gebleven. Even verder naar het noorden bevindt zich nog het terrein van de state Tjessens, waarvan alleen het reliëf in het terrein nog opvalt. Ook ten westen van Ee is nog een stinseterrein herkenbaar.

Bebouwing, openbaar en particulier groen buiten de terp

Bij de beschrijving van structuren en elementen buiten de dorpsterpen gaat het soms om elementen die al voor de twintigste eeuw aanwezig waren zoals (overblijfselen van) stinzen en states, opvaarten, dijken en windmolens. Het merendeel van de ruimtelijke ontwikkelingen buiten de dorpsterp dateert uit de twintigste eeuw. Het gaat dan om dorpsuitbreidingen in de vorm van lintbebouwing en later van woonwijken, soms niet groter dan enkele blokken woningen, (overige) kerken en openbaar groen in de vorm van dorpsbossen. Sommige typisch eind-negentiende en twintigste-eeuwse ontwikkelingen zijn alweer verdwenen, vrijwel zonder een spoor achter te laten, zoals de melkfabrieken, waarvan er exemplaren te Anjum, Holwerd, en Engwierum aanwezig waren en in Lioessens/Morra, Metslawier en Ee als gebouw nog aanwezig zijn (Van den Berg, XVI).

States

De vroegere aanwezigheid werd al genoemd bij de bebouwing op de terp (Metslawier). Van de vele voorbeelden van states buiten de terp zijn slechts in een enkel geval nog duidelijke sporen aanwezig (in Dongeradeel: Poortgebouw Sjujxma State te Waaxens). Bij de vier beschermde dorpsgezichten zijn dergelijke sporen niet aanwezig.

Windmolens

Verscheidene dorpen beschikten in de achttiende en negentiende eeuw over door wind aangedreven korenmolens. Daarvan zijn in de dorpen van Dongeradeel exemplaren te Anjum, Holwerd en Paesens aanwezig. Te Paesens en Holwerd vormt de molen met enige bijgebouwen een zelfstandig landschappelijk ensemble op korte afstand van de dorpsbebouwing.

Woonwijken

De uitbreidingen in de eerste helft van de twintigste eeuw voltrokken zich aanvankelijk in de vorm van lintbebouwing langs de bestaande uitvalswegen. Vrijwel steeds gaat het om vrijstaande huizen of twee onder een kap. De architectuur is per pand sterk individueel en, vergeleken met naoorlogse bouw, rijk van architectonische details voorzien. Naar type loopt de voorraad uiteen van bescheiden omvang (één laag met kap) tot villa-achtige bouwvolumes met dito uitstraling. Vrijwel altijd zijn de huizen voorzien van een voortuin en achtertuin.

Na de Tweede Wereldoorlog vindt de toename van woonbebouwing plaats in de vorm van woonwijken, vaak bescheiden van omvang met niet meer dan enkele blokjes of rijtjes woningen van een vrijwel identieke architectuur. Naar type huizen, kleur en materiaalgebruik kunnen enkele vormen worden onderscheiden.

Van recente datum is de onderzoeksmatige en beleidsmatige aandacht voor de zogeheten 'Delfts Rood' woningbouw. Dit betreft volkshuisvesting uit de periode 1947 tot 1952 waarvan de architectuur getypeerd kan worden als Delftse School en het bouw materiaal uit rode Groningse perssteen bestaat en orangerode pannen. De sobere en eenvoudige en naar huidige maatstaven vrij kleine woningen die snel en goedkoop gebouwd konden worden zijn in vele Friese dorpen aan te treffen, in blokjes van twee en soms zes woningen. De huizen zijn voorzien van een achtertuin en meestal ook een voortuintje en liggen gescheiden van de rijweg door een trottoir. Ook in Holwerd, Ee en Metslawier zijn voorbeelden van Delfts Rood te vinden.

In de daaropvolgende periode, jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw worden de huizen een slag groter. De doorzonwoningen uit die periode kennen grote glasoppervlakten, maar hebben een vergelijkbare indeling en sobere uitstraling als hun voorgangers. Ook hier is de architectuur uniform en als materiaal is vaak voor een lichte (gele) baksteensoort gekozen. De huizen zijn voorzien van een voor- en achtertuin en liggen eveneens door een trottoir gescheiden van de rijweg. Ook dit type uitbreiding is volop aanwezig in de Friese dorpen, waaronder in het drietal in Holwerd, Ee en Metslawier.

Nadien, jaren tachtig en later, bestaan uitbreidingen minder vaker uit rijtjes van een sobere en homogene architectuur, maar meer uit individueel vormgegeven huizen waarbij bungalows, villa's dan wel moderne architectuur uit de stad het uitgangspunt hebben gevormd. Ook deze vorm van uitbreiding is in bescheiden mate in de drie dorpen aanwezig. In kringen van welstand wordt door sommigen deze ontwikkeling, wanneer er sprake is van witte villa's en 'boerderettes' als 'witte schimmel' aangeduid, een vorm van uitbreiding die afbreuk zou doen aan het ingehouden en sobere karakter van de dorpsbebouwing uit voorgaande periodes.

Protestantse kerken

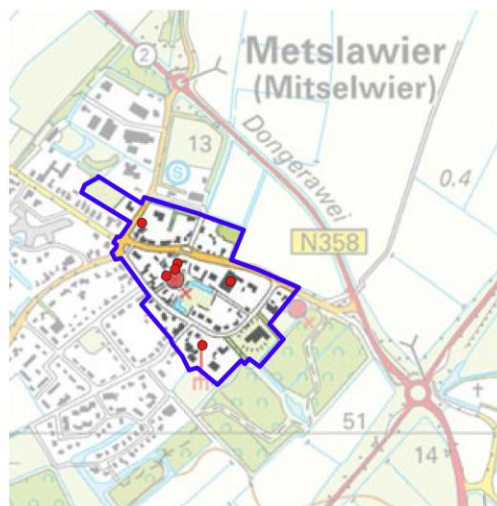
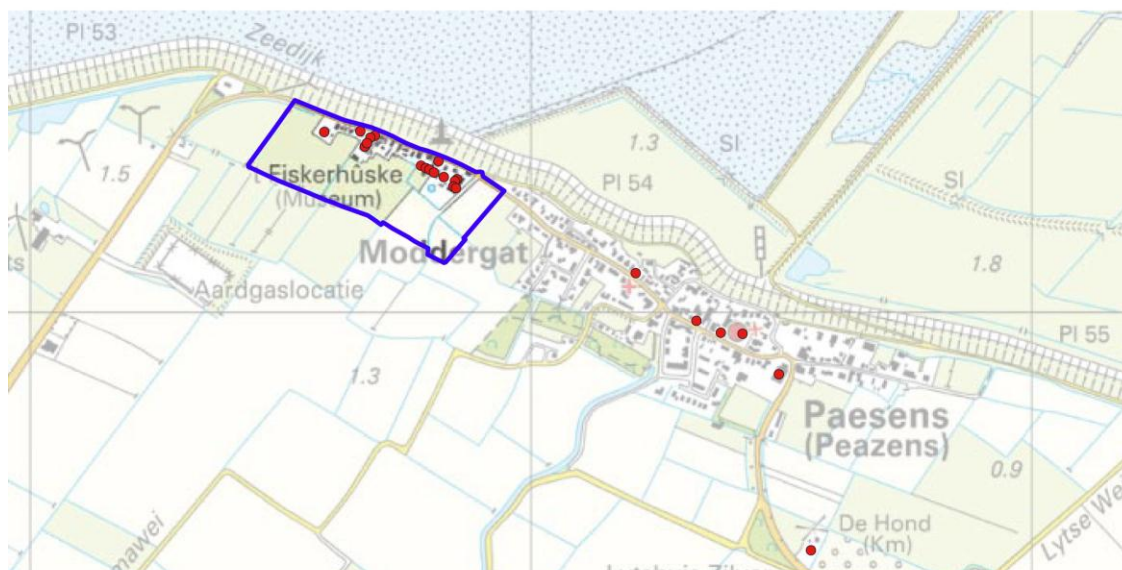
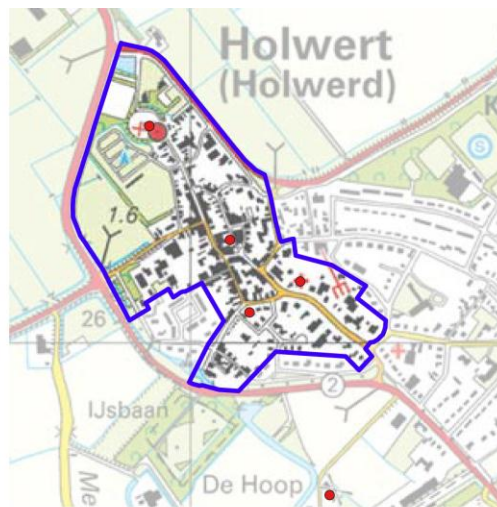
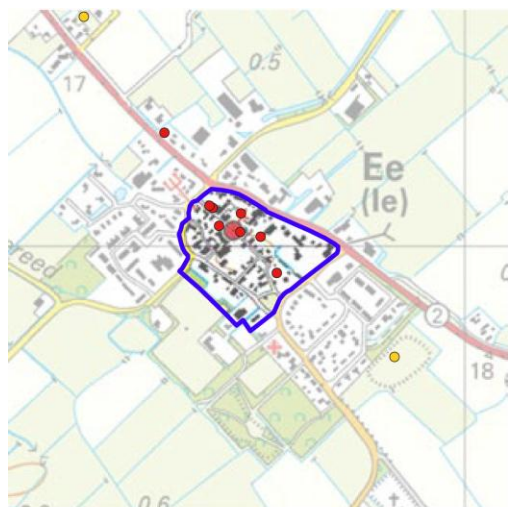
De kerken op de dorpsterp waren van oorsprong rooms-katholiek en zijn in de periode van de Reformatie (ca. 1580) vrijwel zonder uitzondering voor de protestantse eredienst aangewend en ingericht. De Friese bevolking is sindsdien overwegend protestants gebleven. Met de kerkscheuring van 1886 ontstaat de behoefte aan eigen, gereformeerde kerkgebouwen. In verscheidene Friese dorpen worden na dat jaar kerkgebouwen voor de nieuwe kerkorde gebouwd. In veel gevallen is de ligging buiten de bestaande dorpsterp typerend, en vormt de gereformeerde kerk een markant

element in de lintbebouwing uit het eind van de negentiende of begin twintigste eeuw. Zowel in Holwerd, Ee als Metslawier heeft deze ontwikkeling zich voltrokken.

Dorpsbossen

De landschappelijke setting van de meeste dorpen in Dongeradeel onderging in de jaren zeventig van de twintigste eeuw een verandering door de aanleg van bos, struik- en singelbeplanting direct rond de dorpskom, als overgang naar het open weidelandschap. Deze beplanting werd aangebracht in het kader van het landschapsplan dat voor de ruilverkaveling in het gebied was ontwikkeld en tot doel had de landschappelijke inpassing van de dorpen in het landschap te verbeteren. Het plan dateert uit 1970 (Van den Berg, bijlage, afb. 738, 739).

Bijlage 2: Beschermd cultureel erfgoed

Beschermd cultureel erfgoed

- Rijksmonument (gebouwd)
- Rijksmonument (archeologisch)

Beschermd gezicht

0 100 200 m

